

Közlemények

JEMNITZ JÁNOS

Az angol Munkáspárt külpolitikai irányvonalához (1938: A „megbékéltetés” és „München” ellen)

Az angol Munkáspárt tevékenységével a magyar marxista történetírás nem túlságosan sokat foglalkozott. Abban a nagy témakörben, amely hosszabb ideje leköti a közvélemény érdeklődését: a fasizmus, a fasizmus elleni harc és a II. világháború közvetlen előzményei – vitathatatlanul lényeges pont a nemzetközi munkásmozgalom reagálása, s ezen belül pedig aligha lehet figyelmen kívül hagyni az angol Munkáspárt reagálását.

E tanulmányban adott válaszok bizonyos fókig „vázlatszerűek” lesznek, amelyeket az új kutatások bizonyára pontosítani fognak. Mégis – mivel tapasztalataink szerint e témakörben az újabb történeti irodalomban nem egy leegyszerűsítő értékelés szinte közszájon forog – ezek az adalékok, támpontok is hasznosak lehetnek.

A tanulmány elé még egy „kimentést” kell illeszteni. A teljesebb áttekintést nyilvánvalóan legalábbis 1933-nál kellene kezdeni. Ezt követelné meg az egyetemes történelem periodizációja. Ami az angol Munkáspárt belső történetét illeti, a nyitó dátum pedig 1935 kellene hogy legyen. A két dátum közötti eltérés nem tükröz ellentmondást. Míg 1933 után a párt élén még a pacifista G. Lansbury állt, akinek személyét, politikai elképzelését és gyakorlati politikáját néhány bekezdésben aligha lehet bemutatni, éppen ezért ezt a korszakot és problémát egyszerűbb volt ezúttal teljesen érintetlenül hagyni. Lényeges viszont az 1935-ös fordulat, amikor a Munkáspárt vezetésében teljes fordulat állt be. A párt vezetését ekkor vette át a „fiatal” triumvirátus (Attlee – Bevin – Morrison),¹ méghozzá éppen azon az alapon, hogy a fasizmus elleni harcra fel kell készülni, s Lansbury pacifista, mindenféle fegyverkezést tagadó politikája csődbe vinné az országot, az angol és nemzetközi munkásmozgalmat.

A következő periódust nyilvánvalóan a spanyol polgárháború nyitja meg. Ez a kérdés viszont annyira összetett, hogy tulajdonképpen ugyancsak egy önálló tanulmányt igényel. A Spanyol Köztársaság elbukásában köztudottan igen jelentős szerepet játszott a „benemavatkozási” politika, s e politikát ha L. Blum is hirdette meg, a politika igazi kikovácsolói az angol konzervatív körök és a londoni Foreign Office volt.² S itt, ezen a

¹ Clement Attlee, a pártnak Lansbury utáni parlamenti, politikai vezére, már 1929-ben a kormány tagja; Ernest Bevin, a szállítómunkás szakszervezet vezetője, s az 1920-as évektől az angol szakszervezeti mozgalom egyik legbefolyásosabb egyénisége, Herbert Morrison a Munkáspárt rátermett szervezője volt.

² A „benemavatkozási” politika megszületése külön történeti vitatéma. A francia szocialisták többek között a londoni kormány felelősségét hangsúlyozták, az angol munkáspártiak Blum kezde-

ponton a nemzetközi politika szempontjából is fontos az angol Munkáspárt reakciója, amit nem lenne szerencsés néhány tömönddal elintézni.

Pusztán csak a fő összefüggések érzékeltetésére – bizonyos leegyszerűsítéssel járó kockázatot vállalva – itt ezúttal csak annyit szögezhetünk le, hogy az angol Munkáspárt részéről elhangzó válasz kettős volt. Egyfelől támadták az angol kormányt és a hamishazug „benemavatkozási” politikát, s a közvéleményt is igyekeztek felrázni, bizonyos korlátolt anyagi segínyt is adtak. Másfelől viszont ez nemcsak hogy nem volt elég, hanem ugyanakkor a lényegi probléma megkerülését, illetve a követelmények előtti meghátrálást jelentette. Mindez már 1936 őszén, majd újra 1937-ben a Munkáspárt konferenciáin felvetődött, ahol a pártvezetés legrobosztusabb és legoffenzívebb tagjai a baloldali ellenzéknek azt a követelését, hogy a Munkáspárt sürgesse a Spanyol Köztársaság nyílt megsegítését azzal utasították el – illetve azzal zsarolták meg az egész konferenciát és a párttagságot –, hogy ez háborút jelentene, s Anglia nem készült még fel a háborúra.³

Ez nem jelentette azt, hogy Bevin és Attlee elfogadták a N. Chamberlein-féle „megbékéltetési” politikát. Ők ténylegesen úgy vélték, hogy a fasizmussal való összeütközés elkerülhetetlen lesz, s erre fel is kívántak készülni. De 1936–1937-ben ezt az összecsapást még igyekeztek elnapolni. (Megint más kérdés, hogy e politika mennyiben volt indokolt, s hogy 1936-ban az antifasiszta tábor erőviszonyai nem lettek volna-e jobbak, mint 1938–1939-ban. Mindenesetre tény, hogy a Munkáspárt vezetői arra számítottak, hogy a fegyveres felkészülés révén az antifasiszta blokk ereje nő majd meg.)

Az 1936–1937-es év ilyen szempontból átmeneti, előkészítő periódusnak tekinthető, ami azért egyúttal számos keserves tanulságot is kínált, nemcsak azoknak, akik a Munkáspárt baloldalán eleve határozottabb antifasiszta szolidaritást és akciókészséget sürgettek, hanem a párt vezetőinek is.

ményezését, illetve azt, hogy a francia kormány belső nehézségei, a komoly jobboldali ellenzék miatt Blum nem tehetett mást, ráadásul kezdetben Blum is illúziókat táplált az irányban, hogy a német-olasz intervenciót sikerül megállítani. C. Attlee jóval későbbi nyilatkozatában is azt hangsúlyozta, hogy Blum hitt abban, hogy e „politikát jóval hatékonyabbá lehet tenni” (*Francis Williams: A prime minister remembers. The war and post-war memoirs of the Rt. Hon. Earl Attlee. London, 1961 14*). Ezzel szemben a baloldali labourista G. D. H. Cole azt hangsúlyozza: 1936 novemberében Jean Longuet vezetésével francia pártdelegáció érkezett Londonba, hogy az angol lehetséges támogatásról tájékoztódják – de csak homályos ígéretekert kapott. (*C. D. H. Cole: A History of Socialist Thought. Vol. V. Socialism and Fascism. 1931–1939. London, 1960, 80, G. D. H. Cole: A History of the Labour Party from 1914. London, 1948, 329*.) Az igazság az, hogy a Labour Party nem volt egységes, s a pártvezetés politikája is az idők folyamán változott. Ennek 1936 folyamán megfigyelhető mozzanatai, vitái azonban külön elemzés tárgyát képezhetik, márcsak azért is, mert a szereplők visszaemlékezései között is jelentősek az ellentmondások. Erre többek közt jó példa W. Citrine-é, aki szintén inkább a franciák felelősségét húzza alá (*Lord Citrine: Men and Work. An autobiography. London. 1964*). A kommunista A. Hutt egykori ismert standard munkájában ugyancsak London és a labourista vezetők felelősségét hangsúlyozta (*The Post-War History of the British Working Class. London, 1937, 289–291*). Az angol-francia szocialista pártközi tárgyalások ebből a szempontból is rendkívül fontosak, s a hivatalos rövid közlemények mellett a különféle önéletrajzi írások, a sajtó mellett többek között H. Dalton naplójegyzetei is gazdag forrásanyagot kínálnak ehhez a korszakhoz (*London School of Economics – a továbbiakban LSE – Dalton Diaries*). *F. Brackway: The life of Jewett. London. 1946*.

³ Labour Party Annual Conference Report, 1936 31, 160–174; *Alan Bullock: The Life and Times of Ernest Bevin. London. 1960. I. köt. 586–587* és *Ralph Miliband: Parliamentary Socialism. New York. 1964, 239–240; A. Hutt: i. m. 291*.

Ilyen előzmények után érkezett el az 1938-as esztendő, amikor az angol kormány külpolitikája és a munkáspárti ellenzék külpolitikai elképzelései még jobban elváltak egymástól mint valaha, amikor tényleg valami új született – amiről a magyar nyelvű történeti irodalomban szinte csak Majszkij memoárjában olvashatunk.

1938 tavasza – a belső politikai átértékelések korszaka

1938 márciusában Hitler „lenyelte” Ausztriát. Az Anschlussnak olyan angol politikai, parlamenti vetülete is volt, február 23-án a munkáspárti Henderson tett fel interpellációs kérdéseket Ausztriával kapcsolatban Chamberlainnek, aki a spanyol problémákhoz hasonlóan ezúttal is kitért a válasz elől, haladékot kért.⁴

Március 10-én, a fenyegető Anschluss árnyékában, a növekvő német nyomással számolva Henderson megint azt kérdezte, szándékozik-e az angol kormány lépéseket tenni, s támogatást adni Schuschniggnek a 9-én bejelentett népszavazás megtartásához – a kérdésre Chamberlain megintcsak nem adott választ.⁵

Mindez ismeretes módon a 24. órában történt. Másnap Hitler átadta az ultimátumot, hogy a március 13-ra kiírt népszavazást megakadályozza, s ugyanaznap bekövetkezett a náci Seyss-Inquart kinevezése osztrák kancellárrá és az Anschluss. Március 14-én Chamberlain már csak a bekövetkezett tényeket regisztrálhatta az angol parlamentben (jeleznén, hogy az angol kormány, s jelesen Halifax külügyminiszter csak március 10-én! szólalt meg ez ügyben, hogy a népszavazás megtartását az angol kormány helyesli).⁶ Chamberlain szavai azonban hatalmas vihart kavartak. Tulajdonképpen az osztrák Anschluss talán minden eddiginél erősebb fényben világította meg a megbékéltetési politika kudarcát, s az ugyanaznap felszólaló Attlee ezt meg is fogalmazta: „úgy tűnik, ez az esemény felborította azt a kártyavárat, amit a miniszterelnök épített”. Visszautalt Eden február 21-i szavaira, aki a spanyol fejlődés tanulságai nyomán jelentette ki, hogy Anglia nem kockáztathatja meg még egyszer, hogy kész tények elé állítsák – s íme ez mégis bekövetkezett.⁷

Az Anschluss azonban további veszélyes folyamatok árnyékát vetítette már előre, s a munkáspárti vezetők erre már ekkor, március 14-én reagáltak is. Többek között Henderson, aki felvetette, hogy Abesszínia, Spanyolország, most pedig Ausztria után arra számíthatnak, hogy a következő áldozat Csehszlovákia lesz. Éppen ezért – mondta – „a kormányhoz fellebbezek, foganatosítson akciót, mielőtt túl késő lesz”.⁸ Vagyis az Anschluss jelentőségét a munkáspártiak jól exponálták, amikor akciókat és garanciákat követeltek a kormánytól. A parlamenti vetület természetesen ezúttal is csak egy terület

⁴Parliamentary Debates. Commons. 1938, 332. köt. 331–332. Megjegyzendő, ekkor a spanyol szocialista párt lapja, az El Socialista szintén még abban bízott, hogy a Munkáspárt meg tudja változtatni a kormány külpolitikáját. (1938 márc. 9.) Az Anschluss nyugati „elfogadását” a lap úgy értékelte, hogy London és Párizs egy tál lencséért adták el Ausztriát (márc. 12–13.).

⁵I. m. 332. köt. 2121.

⁶Az angol kormány diplomáciai lépéseit itt nem érinthetjük. Annyit azonban jelezünk kell, hogy Chamberlain bejelentése ezúttal is félrevezető volt.

⁷I. m. 333. köt. 53–56.

⁸I. m. 333. köt. 771–772.

volt. A munkáspárti sajtó állásfoglalásairól itt nem adhatunk képet – csupán egyetlen orgánomot, a Munkáspárthoz rendkívül lazán kapcsolódó *New Statesman and Nation* idézhetjük. E lap tükrében megállapítható, hogy a lap szerkesztői 1938 januárjában még nagyon is indokolatlan rózsaszínű ábrándokat tápláltak a jövőt illetően, amikor a spanyol köztársaságiak területi győzelmében bízva azt hitték, hogy Franco előretörését végképp feltartóztatták.⁹ De ezek a remények nagyon rövidéletűek voltak s már februárban a helyzet megváltozásáról, a nagyarányú német-olasz haditechnikai felpumpálás nyomán beinduló újabb támadásról cikkeztek,¹⁰ s ugyanakkor február második felében több cikk foglalkozott Ausztria helyzetével, már korán jelezték, hogy Ausztria igazi ura Hitler lett.¹¹ Március 5-én a szerkesztői összefoglaló már úgy ítélte meg a helyzetet, hogy Ausztria elveszett. A sokféle aggasztó cikk után a koratavaszi igazi általános összefoglaló helyzetértékelés márcsak az Anschluss másnapján jelent meg.

Ennek a cikknek már címe is szándékosan riasztó volt: „Öt perc múlva tizenkettő.” A cikk alap gondolata már az volt: el lehet-e kerülni az általános európai háborút. Hiszen új helyzet állott elő. Kétségtelennek ítélte már, hogy a Spanyol Köztársaság ügye elveszett, s Ausztria elnyelése után biztosra vette a lap, hogy Hitler Csehszlovákia felé is kinyújtja majd a kezét – annak ellenére, hogy Csehszlovákia sorsáért a Szovjetunió és Franciaország garanciát vállalt. S itt vetődnek fel – írta a szerkesztőségi cikk – az új kérdések: mindenekelőtt az, támogatja-e ezen a vonalon London a francia kormányt. Chamberlainnek ezúttal színt kell vallania. Elképzelhető persze, hogy Chamberlain kész feladni Közép-Európát, Franciaországot is és vállalni, hogy Nagy Britannia másodrendű hatalommá süllyedjen a náci uralta Európában – de akkor ezt Chamberlainnek nyíltan meg kell mondani. Tovább – hangsúlyozta a *New Statesman* – ebben a kérdésben nem lehet hallgatni. Márcsak azért sem, mert világos garanciavállalás visszahat Közép-Európa országai kormányainak, mindenekelőtt az ingadozó lengyel kormány állásfoglalására.¹²

Vagyis a Munkáspárt vezetőinek parlamenti állásfoglalásai mellett a munkáspárti sajtóban is hasonló cikkek jelentek meg, amelyek az Anschlusst európai összefüggéseiben mutatták meg, s előre figyelmeztettek, hogy láncreakció indult meg – s nem szabad Hitler előtt visszavonulni, meghajolni.

Alig egy hónappal az osztrák Anschluss után Dalton egy angol konzervatív ellenzéki külpolitikai szakértővel tárgyalt, aki hangsúlyozta, hogy a kormány külpolitikáját egy négytagú kamarilla irányítja és a gyakorlati irányításból Edent és Vansittart-t teljesen kiszorították. Eden lemondása csak ennek a következménye. A konzervatív pártban ugyan heves viták folytak ekörül, de végeredményben mintegy 20–40 képviselőre gondolhatnak, akik a konzervatív pártból is készek arra, hogy a Chamberlain-féle kormánypolitika ellen forduljanak. Ez a szám ugyan nem lebecsülendő, de mégis feltűnő, hogy milyen kevesen voltak tisztában a tényleges nemzetközi helyzettel.¹³

A konzervatívoknak ez az általános felkészületlensége szöges ellentétben állt a Munkáspárt vezetőinek már felvázolt politikájával, állásfoglalásaival. S itt mintegy az

⁹ *New Statesman and Nation*, 1938. jan. 15.

¹⁰ Uo. 1938. febr. 12, 26.

¹¹ Uo. 1938. febr. 19, 26.

¹² *New Statesman and Nation*, 1938. márc. 19. Az ILP lapjaira vö. F. Brackway: *The life of Jewett*, 346.

¹³ LSE Dalton Diaries.

eltérést ismét aláhuzandó, idézhetjük Bevin februári nyilatkozatát. Annak a Bevinnek, aki 1936 őszén a pártkonferencián még a pillanatnyi „megbékéltetők” mellé állt, bár már akkor is érzékeltette, hogy a fasisztákkal a leszámolás valószínűleg bekövetkezik. 1938 februárjában – tehát még az Anschluss előtt – a Record hasábjain világosan nyomtatásban leszögezte: „azok, akik abban hisznek, hogy a háborút valamiféle csoda révén el lehet kerülni, homokra építenek. A magam részéről az első naptól, hogy Hitler hatalomra került, meg voltam győződve, hogy amikor a pillanatot elérkezettnek látja, háborút indít majd a világban. S abban sem hiszek . . . , hogy bármiféle lehetőség nyílne a Hitlerrel és Mussolinival való kiegyezésre.”¹⁴

Bevinnek pedig köztudomásúlag rendkívül nagy, s egyre növekvő súlya volt a munkásmozgalomban, olyannyira, hogy Chamberlainnek is többször tárgyalnia kellett vele ezekben a hetekben. Bevin a fasiszta hatalmak és a nemzetközi helyzet megítélésében azonban nem változtatta meg véleményét, s állásfoglalása nem volt egyedi.¹⁵

Ezekben az 1938 tavaszi hetekben a Munkáspárt vezetői folytatták tájékoztató megbeszéléseiket. A tájékoztató tárgyalásokhoz tartozott, hogy április 8-án a Munkáspárt vezetőihez tartozó, a munkáspárti „árnyékkormány” külügyminisztere, H. Dalton Kingsley Martinnal, a New Statesman and Nation befolyásos publicistájával és szerkesztőjével tanácskozott. K. Martin szerint az adott pillanatban katonailag mind Nagy-Britannia, mind Franciaország gyenge és ezért engedményeket kell tennie. Ezzel magyarázta az angol kormány olyan törekvéseit is, hogy Olaszországot elszakítsa Berlintől – mégpedig úgy, hogy Abesszíniában, majd Spanyolországban engedményeket tett javára. Az ő véleménye szerint, ha az adott pillanatban a háború kirobban, „akkor elveszítjük”. K. Martin maga jegyezte meg, hogy véleménye nyilván keresztezi mind „a brit imperialisták” véleményét (itt feltehetően a Churchill-csoportosulásra célzott), mind pedig a Left Book csoportot (ez utóbbi a Munkáspárt baloldalára támaszkodó laza szervezet volt, amely népszerű sorozatban riasztott a fasiszta veszélyre, s az elkerülhetetlen háborúra készítette fel a közvéleményt), mivel ez utóbbi „hajlik a fasizmus elleni háborúra”.¹⁶

K. Martin értékelésében előkelő helyet foglalt el Oroszország, annak várható magatartása, amiről viszont azt állította, hogy „az egyelőre nagy talány”. Dalton ehhez naplójában hozzáfűzte: „Ezzel egyetértettem. Ez a legnagyobb rés valamennyiünk ismeretében. Mit *tehetnek* és mit *fognak tenni*” (Dalton eredeti aláhúzása – J. J.).

Nem érdektelen az sem, ahogyan Dalton ezt a beszélgetést és K. Martin személyét jellemezte. K. Martinról az írta: „rendkívül emocionális, nem állhatatos”, értékítéleteit általában megkérdőjelezte, de ezúttal mégis hozzátette: „mégis nem kevésbé nyugtalanított” az, amit elmondott.¹⁷

Dalton aggályait rendkívül „sarkítottan” fogalmazta meg Kingsley Martinnal kapcsolatban. Ugyanis, ha a szerkesztőnek ilyen kételyei, ingásai, félelmei voltak is – ezek a lap nyomtatásban megjelent cikkein alig látszottak. Olyannyira így volt ez, hogy

¹⁴ Alan Bullock: The Life and Times of Ernest Bevin . . . 624.

¹⁵ Ehhez az általános hangulathoz bizonyító adalék; Citrine memoárjában feljegyzi, hogy 1938 tavaszán fejezte be családi óvóhelyének felépítését – vagyis a háborút ő is már annyira elkerülhetetlennek ítélte (lényegében ő is 1933-tól) (Lord Citrine: Men and Work . . . 348).

¹⁶ LSE Dalton Diaries.

¹⁷ Uo.

Chamberlain-nek már idézett jelentős március 24-i külpolitikai expozéjával kapcsolatban, amely a tavaszi új helyzetről a kormány hivatalos véleményét összegezte, a lap megállapította, hogy a brit kormány teljesen ostoba rövidlátó módon olyan színezetet kíván kelteni, mintha „nem történt volna semmi”.¹⁸

A szerkesztőségi állásfoglalás mellett a lap ugyanezen számában jelent meg Kingsley Martinnak egy olyan írása, amely egyáltalán nem árulkodott arról, hogy a „megbékélési politikát” elfogadta volna. Sőt éppen ellenkezőleg azt fejtegette, hogy új, kritikus nemzetközi helyzet alakult ki, s az új feltételek között európai és nemzeti érdek, hogy a Chamberlain-kormányt mindenképp megbuktassák. Kingsley Martin utalt arra, hogy a brit kormány a jelek szerint „kiárúsítja Európát”, aminek vége csak az lehet, hogy Nagy Britannia magára marad. Ezúttal Kingsley Martin írása címének megfelelően az első között próbált az új körülményeknek megfelelő programot adni: megállapította, hogy az ország érdekeinek megfelelő külpolitikai irányvonalat csupán az ellenzék kínál. De azon túl, hogy ennek az ellenzéknek törzsét a Munkáspárt és a szakszervezetek alkotják, itt hivatkozott a liberálisok állásfoglalásaira is, s ezen túlmenően szükségesnek tartotta a konzervatív ellenzékkel való együttműködés kialakítását – és így egy széles Chamberlain-ellenes „nemzeti ellenzék” kiformalását.¹⁹

Ez a gondolat az év őszén, a még nagyobb katasztrófa, a müncheni válság idején már nagyobb meghallgatásra talált (hogy azután 1940-ben a nemzeti koalíció meg is születessen a végveszély óráiban), de a gondolat nem véletlenül 1938 tavaszán született meg. S nem csupán a New Statesman szerkesztőségi szobáiban, hiszen ezt tanúsították Dalton említett tárgyalásai is.

De a szélesebb egység megvalósítása igen vontatottan haladt előre. S ebben a legjelentősebb bénító fék nyilvánvalóan a konzervatív ellenzékiek félelme, bátortalansága volt. A New Statesman is Eden lemondása kapcsán jelezte az országos felháborodást, s azt, hogy ha Eden akarná, valóban politikai fordulatot, kormányválságot tudna előidézni, s megbuktathatná Chamberlaint²⁰ – de azután kiderült, hogy erre 1938 februárjában Eden egyáltalán nem gondolt, ami a munkáspártiak sorában – mint jeleztük – nagy csalódást keltett. Egy komoly lehetőség kihasználatlanul maradt.²¹

De ugyanakkor az említett antifasiszta „nemzeti egységfront” keretei fokozatosan kezdtek összeállni és feltöltődni, aminek egyik jele éppen ekkor az volt, hogy Kingsley Martin programadó írásával egyidejűleg jelent meg J. M. Keynes állásfoglalása Chamberlain kormányának politikája ellen, márpedig Keynes nemcsak tudományos tekintély volt, hanem azt is jelezte, hogy a pártonkívüli értelmiségiek is ebben az alapkérdésben a kormánnyal szemben a munkáspárti ellenzék mögé állnak.

Ami pedig a lap és szerkesztőjének megtántorodását illeti, ez nem volt abszolút, hiszen ezzel ellentétes szellemű cikkek is megjelentek áprilisban a New Statesman

¹⁸ New Statesman and Nation, 1938. márc. 26.

¹⁹ Kingsley Martin: What ought we do? (Mit kellene tennünk?) New Statesman and Nation, 1938. márc. 26.

²⁰ New Statesman and Nation, 1938. febr. 26.

²¹ Ezt a gondolatot, a koalíció létrejöttének lehetőségét húzta alá Attlee is kései visszaemlékezésében, megismételve, hogy Eden „visszautasította, hogy valami hatékonyat tegyen a kormány ellen”, s a lehetőség így akkor nem lett valósággá (Francis William: A prime minister . . . 20).

hasábjain. Április elején ugyanis a lap szerkesztőségi kommentárja nemcsak üdvözölte a Munkáspárt spanyol-kérdésben kiadott kiáltványát, amely a köztársasági kormányt sújtó embargó feloldását sürgette, hanem a kiáltványt bátortalannak is minősítette, megjegyezte, hogy messzebb kellene menni, világosabb programot, alternatívát adni, s azt követelni, hogy London adjon nyílt támogatást a francia kormánynak, hogy az segítséget adhasson Madridnak.^{2 2}

A Kingsley Martintól szerzett értesüléseket, feltételezéseket egyébként Dalton hamarosan több vonatkozásban is ellenőrizhette. Április 11-én Citrine-nel, az angol szakszervezetek főtitkárával (aki 1928-tól 1945-ig egyúttal a Nemzetközi Szakszervezeti Szövetség elnöke is volt) találkozott, aki az elmúlt napokban Chamberlainnel tárgyalt. Ez megerősítette Anglia és Franciaország katonai, főként légügyi elmaradását a „tengely” mögött. Citrine egyébként szintén pártolta az erőteljesebb fegyverkezés gondolatát – anélkül azonban, hogy ez a munkások, a munkaviszonyok rovására történék.^{2 3}

Április 12-én Dalton újra Vansittarttal találkozott. E beszélgetésből egyébként az is kiderült, hogy Eden és a Churchill-csoport között milyen lényeges eltérések voltak, hogy Eden maga is „ejtette” Vansittart-t, aki ekkor arra készült, hogy a párizsi követséget fogja átvenni. (Ez Eden javaslata volt, erről Eden ír önéletrajzában.) Szerinte Eden a tehetőségesebb embereket félreállította, továbbá megjegyezte, hogy Edenben a franciák sem bíznak. Két ország kérdése vetődött még fel ezen a beszélgetésen. Az egyik ismét Oroszország volt, s Vansittart hangsúlyozta, hogy nem szabad megengedni Oroszország elszigetelését. A másik Olaszország volt, s Edennel szemben ő úgy vélte, hogy Olaszországot el lehet szakítani Hitlertől.^{2 4}

A csehszlovák válság, a müncheni periódus

Már a korábbi, 1938 tavaszi időszak is felveti a kormány és a Munkáspárt közötti éles különbséget, a müncheni periódus azonban új lényegi változásokat hozott minden vonatkozásban. Az eltérés ekkor nyílt politikai ellentétté változott, s ebben a periódusban a Munkáspárt és a konzervatív ellenzék viszonya is módosult, a Munkáspárt ténylegesen alternatív politikai ellenpólussá lett.

A cseh „kérdés” még 1938 tavaszán felszínre került, nem utolsósorban Hitler és a náci vezetők brutális megnyilatkozásai és az Anschluss nyomán.^{2 5} A fokozódó nyugtalanság miatt különböző országokban és szinteken reagáltak a jelentkező válságra.

A Szocialista Munkásinternacionálé Végrehajtóbizottsága 1938. május 29–30-án Brüsszelben tartotta azt az ülést,^{2 6} amelyen már külön referátum foglalkozott Csehszlovákia sorsával. A határozati javaslatot e „kérdésben” az angol küldöttség terjesztette elő a cseh és német szociáldemokrata párttal egyetértésben. A javaslat így hangzott:

^{2 2} New Statesman and Nation, 1938. febr. 26.

^{2 3} LSE Dalton Diaries.

^{2 4} LSE Dalton Diaries – A New Statesman and Nation egyébként a munkáspárti vezetők parlamenti nyilatkozataival egybecsengően elítélte az angol–olasz egyezményt (1938. ápr. 23.).

^{2 5} A cseh dráma bevezetője 1937 őszén Halifax berlini látogatásához kapcsolódik – amire itt nem térhetünk ki. Az Anschluss idején elhangzott reagálásokat részint már idéztük.

^{2 6} Május 19-én rendkívül heves, véres incidens nyomán éleződött ki újra a „Szudéta-válság”.

„A Szocialista Munkásinternacionálé Végrehajtóbizottsága mélységesen aggódik a Csehszlovákia határán beállott súlyos helyzetért.

Az a nyugodt határozottság, amellyel Csehszlovákia népe meghozta a szükséges lényeges intézkedéseket, hogy a törvényes rendet fenntartsa és ha kell, szembeszálljon az invázióval, mindazon népek csodálatát kiváltotta, amelyek készek arra, hogy megvédjék saját függetlenségüket.”

Majd ugyanennek a határozati javaslatnak egy későbbi passzusa visszautalt az elmúlt hetekben előállott súlyos háborús válságra és a következő tanulságokat szűrte le: „Az elmúlt események bebizonyították, hogyha a békét fenn akarják tartani, akkor már most a legnagyobb erőfeszítést meg kell tenni a kollektív biztonság védelmére a nagyhatalmak, a Népszövetség tagjainak vezetésével. Ezt meg kell tenni, ha európai örökségünket, a civilizációt és a demokráciát meg akarjuk védeni a teljes megsemmisüléstől, amely a náci Németország részéről fenyegeti, amely könyörtelenül tör a világalom megszerzésére.”²⁷

A Szocialista Munkásinternacionálé Végrehajtó Bizottsága azért is foglalkozott Hitler új keleti igényeivel, mert az ülésen megjelent Niedzalkowski, a lengyel szocialista párt egyik vezetője, aki érzékeltette, hogy Hitler politikája tetszik-nem tetszik, Lengyelországot is a Hitler elleni koalíció részévé fogja tenni. Niedzalkowski rávilágított, hogy Beck maga németbarát, de a lengyel vezérkar jó része nem, s a lengyel katonai vezetők elutasítják azt a gondolatot, hogy Felső-Sziléziáról lemondjanak Németország javára.²⁸

A Szocialista Munkásinternacionálé említett brüsszeli ülésével egyidejűleg a Munkáspárt vezetői e napokban újra megszólaltak a parlamentben. Attlee már néhány nappal a brüsszeli találkozó előtt, május 23-án megjegyezte, hogy a cseh válság megoldását csak úgy lehet elképzelni, hogy az a cseh nép sérelme nélkül történjék meg.²⁹ Egy héttel később, már a brüsszeli találkozó, s újabb kedvezőtlen hírek tudomásulvétele után kiélezett interpellációt intézett a miniszterelnökhöz, hogy az angol és francia kormány nem gyakorol-e olyan nyomást Prágára, amelynek lényege, hogy engedményekre próbálja kényszeríteni.³⁰ Az interpellációra ekkor maga Chamberlain válaszolt – tagadóan, aminek a munkáspárti vezetők nem adtak hitelt, miként Hitler szándékait illetően sem voltak illúzióik.

Később, július közepén pedig Dalton Vansittart közvetítésével közvetlenül is tárgyalt Forster danzigi gauleiterrel, akinek Dalton kijelentette: a Munkáspárt az angol-német megegyezést helyesli, ezt szorgalmazza, de amennyiben Németország megtámadná Csehszlovákiát, akkor ők amellet lépnek fel, hogy Nagy Britannia is fogjon fegyvert Csehszlovákia védelmében.³¹

A következő hetekben már teljes erővel hatott az az elsőrendűen angol diplomáciai nyomás, amelyre Attlee – mint láthattuk – már június 1-én rákérdezett. Közben ugyanis Prágába érkezett Lord Runciman, akinek missziója, tevékenysége egyértelműen ebben az irányban hatott, s Chamberlain N. Henderson berlini angol követ útján személyes találkozót kért, javasolt Hitlernek.

²⁷ The Labour Party Conference, Report, 1939, 28–29. A Népszava 1938. jún. 5-én az ülésről csak átfogó ismertetést adott, az elfogadott határozatokat nem közölte.

²⁸ LSE Dalton Diaries. (Niedzalkowski később maga vállalta is ezt a harcot.)

²⁹ Parliamentary Debates, Commons, 1938 336. köt. 824–826.

³⁰ Uo. 2020–2202.

³¹ LSE Dalton Diaries.

A kulisszák mögötti tárgyalásoknak és a különböző aggasztó híreknek természetesen megvolt a maga sajtóvisszhangja. Ehelyütt megint csak a *New Statesman* idézzük. Július utolsó negyedében a lap szerkesztőségi kommentárja már aláhúzta, hogy Ausztria és Spanyolország lenyelése után Hitler Csehszlovákia bekebelezésére törekszik. A cikk a berlini reményekkel magyarázta a szudétánemek agresszivitásának fokozódását. E kommentárnak volt azonban egy mozzanata, amely külön figyelmet érdemel: aláhúzták ugyanis, hogy Berlinben minden jel szerint számítanak Chamberlain jóindulatára, vagyis mintegy szövetségesüknek tekintik az angol kormányt a cseh kérdésben.³²

Július utolsó napjaiban a lap véleménye méginkább kifejeződött. Runciman említett útja előtt úgy ítélték: a misszió nehéz lesz, a siker attól függ, hogy Hitlerrel érzékeltetni kell, ha erőszakhoz nyúl, akkor kirobbantja a háborút, s ekkor Anglia Franciaország és Csehszlovákia oldalára áll. Másfelől viszont azt is jelezte a lap, hogy minden egyéb problémát diplomáciai úton megoldhatónak tart – kompromisszumok révén is. Az engedékenységgel egyidejűleg azonban a kommentár megint aláhúzta, hogy az angol kormány külpolitikája változatlanul hibás körben mozog: egyfelől indokolatlanul optimista látszatot kelt, másfelől elködösíti mind a valóságot, mind pedig saját politikai akcióit, felfogását.³³

Az elkövetkező hetekben, augusztus első kétharmadában a lap szerkesztői mintha „megnyugodtak” volna. A heti szerkesztői kommentárok ugyan kitértek a Runcimantárgyalásokra, érzékeltettek nehézségeket, de alapjában bíztak a kompromisszum elérhetőségében – a már korábban jelzett elvek alapján. A fordulat a *New Statesman*-nél augusztus végén, a helyzet kieleződése nyomán következett be, ekkor jelent meg az a nagy port és sok jogos kritikát kiváltó kommentár, amely azt szögezte le, hogy „a cseh határ stratégiai értéke nem lehet ok a világháborúra”. A lap ezúttal a leghevesebben sürgette a diplomáciai tárgyalásokat, miközben hozzáfűzte „nem garantálhatjuk a status quo-t”.³⁴

A *New Statesman* ilyen sorai, elhibázott ítéletei nyilvánvalóan igazolták Dalton már idézett áprilisi naplófeljegyzését a Kingsley Martinnal folytatott beszélgetésről, amelyben Dalton az utóbbi nem elég szilárd és következetes vonalvezetését bírálta – lévén, hogy a Munkáspárt vezetői a hasonló, lényeges területfeladások lehetőségét sehol fel nem vetették, ellenkezőleg a fasiszta agresszió visszaszorítását sürgették.³⁵

³² *New Statesman and Nation*, 1938. júl. 23.

³³ *Uo.* 1938. júl. 30.

³⁴ *New Statesman and Nation*, 1938. aug. 27.

³⁵ Megjegyzendő, a *New Statesman* ezen idézett elhibázott cikke sem jelentette azt, hogy a lap Chamberlain mögé állt volna – mégha egy kardinális kérdésben ezt is tette. Ugyanis ugyenebben a cikkben a lap szerkesztői megismételték korábbi megállapításukat: a jelek szerint Berlinben Hitler és a legszűkebb környezete nem hiszi el, hogy egy Csehszlovákia elleni támadás világháborút váltana ki, s hogy Anglia ekkor Franciaország mellé áll. – S a lap irányvonalát nem szabad pusztán az augusztus 27-i cikk alapján megítélni. Szeptember 3-án nagyobb belső aláírás nélküli cikk jelent meg a lapban, amely erőteljesen sürgette az angol-francia-szovjet együttműködés kialakítását, s figyelmeztette Berlin urait, tévednek, ha az ellenérővel nem számolnak, s felvetette, hogy ez a demokratikus koalíció nagyobb nyomást gyakorolhatna Hitlerre. Szeptember 10-én pedig egyéb külpolitikai mozzanatok mellett ilyen értelemben utalt a szakszervezeti évi kongresszus határozatára, amely ugyancsak határozottabb ellenállást követelt Hitlerrel szemben. (Megjegyzendő, a spanyol szocialisták augusztus folyamán és szeptember elején többször hivatalosan is megkeresték az angol Munkáspártot és eltökélt ellenállást sürgették a hitleri agressziós politika ellen.)

Az előzetes baljós jelek után a válság igazán csak szeptember elején lépett fel. Szeptember 5-én Dalton felkereste Vansittart-t, aki Hitler nürnbergi beszéde után rendkívül izgatott volt, úgy vélte, hogy a német katonai körök és Hitler elszánták magukat az akcióra, miközben elképzelhetetlennek tartják, hogy London és Párizs ténylegesen megvédjék Csehszlovákiát.

E hírek valóban aggasztóak voltak, s a katasztrófa méretei csak fokozódtak. Szeptember 14-én Dalton a Munkáspárt vezetőinek (Attlee, Morrison, Greenwood – Greenwood a Munkáspárt főtitkárhelyettese) társaságában meghallgatta Liddel Hart katonai szakértőt, az angol hadseregfejlesztés helyzetéről, elmaradásáról. Mind ezen, mind pedig az előző, a Vansittarttal való beszélgetésen előkelő helyet foglalt el megint az a kérdés, hogy milyen a Szovjetunió erőnléte, mennyire lehet erre támaszkodni. E probléma később, a krízis tetőzésekor ismét visszatért. Ugyanezen a napon értesültek a Munkáspárt vezetői arról, hogy Chamberlain Hitlerhez repült.

Chamberlain hazatérésekor nyomban felvetődött, hogy az ellenzék vezetői felkeresik a kormányelnököt és tájékoztatást kérnek tőle a sorsdöntő kérdésekről. Mikor ez a találkozó már a „levegőben lógott”, Vansittart volt az, aki felkereste Daltont és közölte: a leglényegesebb kérdés az, hogy a csehek védekezhessenek, s a Szovjetunió is benne legyen a garantáló egyezményben. Vansittart hangsúlyozta: „örültség lenne megpróbálni azért kiszorítani a Szovjetuniót Európából, hogy Németországot kiengeszteljék.” Vansittart Daltonnal együtt megegyezett abban, hogy Hitlert szükség esetén a kétfrontos háborúra kell kényszeríteni, s csak azt nem értették, hogy ezt a felelős angol politikusok közül milyen sokan nem látják be.³⁶

A következő napok eseményeiről, pontosabban a Munkáspárt magatartásáról Majszkij is megemlékezik – méghozzá ezúttal kifejezetten a Munkáspárt javára. A visszaemlékezésben e napokról ez áll:

„Szeptember 14-e és 24-e között a munkáspártiak eléggé tevékenyek voltak: 14-én a Munkáspárt vezére, Attlee találkozott Chamberlainnel, 18-án munkáspárti küldöttség kereste fel Chamberlaint, 21-én Attlee és helyettese, Greenwood ismét találkozott Chamberlainnel, 22-én újabb munkáspárti küldöttség kereste fel Halifaxet . . .” Ez utóbbi találkozóról Dalton feljegyzései alapján részletesebb összefoglalót is adhatunk. Jellemző viszont, hogy Majszkij e találkozásokról, a Munkáspárt erőfeszítéseiről és végeredményben ekkori politikájáról milyen összefoglaló értékelést adott: „A munkáspártiak minden alkalommal követelték, hogy Anglia és Franciaország lépjen fel közösen a Szovjetunióval Csehszlovákia védelmében, Chamberlain azonban nem volt hajlandó erre.” Majszkij a továbbiakban hivatkozott arra is, hogy a Munkáspárt a tiltakozó nagygyűlések egész sorozatát rendezte meg a kormánypolitika ellen „Chamberlain azonban olyannyira hajthatatlan volt, hogy a brit kormány mindent figyelmen kívül hagyva, tovább haladt a katasztrófához vezető úton. A határozottabb fellépést a munkáspártiak nem kockáztatták meg.”³⁷ Azt, hogy Majszkij „határozottabb fellépés” alatt mire gondolt – sajnos ehelyütt nem fejtí ki. A tömegtüntetéseken és a parlamenti vitákon túl ugyanis csak tényleges tömegmozgalommal, sztrájkokkal lehetett volna kísérletezni, illetve odáig elmenni, hogy a

³⁶ LSE Dalton Diaries. E kérdést München másnapján, amire még visszatérünk, a parlamentben a munkáspárti vezetők többször fel is vetették.

³⁷ I. M. Majszkij: Egy szovjet diplomata . . . 300–301.

parlamenti többséggel rendelkező kormányt parlamenten kívüli eszközökkel befolyásolják politikájának megváltoztatására és végső esetben e kormány forradalmi jellegű megbuktatását is vállalják. E gondolat felvetődésére Citrine-t már idéztük. De arra semmilyen forrás nem nyújt bizonyítékot, hogy a forradalmi, avagy csak antiparlamentáris radikális akciók hívei ehhez elég erősek lettek volna vagy, hogy ezt a lépést tervezték.

A sikertelenségre sokféle magyarázat lehetséges. A leglényegesebb ezek között az, hogy Chamberlain a közvélemény tekintélyes részénél még valóban úgy tűnhetett fel, mint akinek sikerült megőriznie a békét, s Chamberlain és a clivedeni klikk az ellenzékét valóban úgy tüntette fel, hogy az ellenzék felülkerekedése egyértelmű lenne a háború azonnali vállalásával. S Chamberlain konzervatív ellenzéke is úgy vélekedett, hogy e politika – Macmillan szavaival élve – Münchenig „népszerű volt”.³⁸

A helyzetet bonyolította, hogy az angol katonai vezetők, többek között Ironside tábornok, az angol hadsereg főparancsnoka is úgy vélte, hogy az adott körülmények között Chamberlain politikája a helyes, s őt támogatták. Szeptember 16-i naplófeljegyzésében ezt olvashatjuk: „Őrütség lenne, ha a csehek kedvéért tennénk ki magunkat a megsemmisítésnek.”³⁹ Pár nappal később, az angol-francia megalkuvás, megtörés bekövetkezése idején pedig Ironside ismét Chamberlainnek adott igazat, s szeptember 22-i naplófeljegyzésében Churchilllel vitatkozva ezt írta: „nem tehetjük ki magunkat a német támadásnak. Egyszerűen öngyilkosságot követnénk el.”⁴⁰

A naplófeljegyzések jól tükrözik az angol politikai és katonai vezetők hangulatát. Nem szabad megfeledkezni azonban arról, hogy éppen a már említett többszöri bizalmas tárgyalások folytán ezek a „legbelsőbb” naplójegyzetek nem voltak igazán rejtett titkok. Az állásfoglalások lényege, rugói ismertek voltak, s éppen ezért ismert volt az is, hogy az ellentétek áthidalhatatlanok, a kormánypolitika és az ellenzék politikája üti egymást. S itt újra hangsúlyoznunk kell, hogy ellenzék alatt itt most a szélesebb értelemben véve gondolunk az ellenzékre. Az ellenzék törzsét nyilvánvalóan a Munkáspárt képezte, de Macmillan is úgy emlékezik vissza e napokra, hogy már rendszeres kapcsolatban állt a munkáspártiakkal, elsősorban Daltonnal, mivel a kormánnyal szemben a nemzetközi helyzet alapkérdéseiben egyet értettek.⁴¹ De a közeledés folyamat volt, s a szorosabb összefogás, az akciók összehangolásának kényszerű szükségessége valójában csak München után, a müncheni megrázkódtatás eredményeként történt meg. Hiszen olyan ellenzéki konzervatív antihitlerista politikusok is, mint Duff Cooper, aki nem egyszer bátrabban fogalmazott és lépett fel a parlamentben, mint Eden – csak München másnapján vált ki a kormányból.⁴²

Az angol politikai helyzetet, illetve a konzervatív ellenzék pillanatnyi „fejlődési szakaszának” helyét érzékeltetve visszatérhetünk alaptémánkhoz, a Munkáspárt politikájának megvilágításához.

Szeptember 18-án Attlee felkérésére Dalton felkereste a Párizsból Londonba érkezett Nečas csehszlovák szocialista népjóléti minisztert, aki hangsúlyozta, hogy ők nem

³⁸ *Harold Macmillan: Winds of Change. 1914–1939, London. 1966. 548.*

³⁹ *R. Macleod: The Ironside diaries. London. 1962, 61.*

⁴⁰ *I. m. 62.*

⁴¹ *H. Macmillan: Winds of Change . . . 551–552. Macmillan írásából kitűnik, hogy e csoportosulás a Runciman-missziót elhibáztottnak ítélte.*

⁴² *Duff Cooper: The Second World War. London. 1939, 20–33.*

tehetnek engedményt Hitlernek és éppen ezért harcolniuk kell. Dalton a maga részéről utalt a blackpool-i munkáspárti-szakszervezeti konferencia határozatára, aminek szellemében a Munkáspárt felszólította az angol kormányt, „hogy az csatlakozzék a francia és szovjet kormányhoz és figyelmeztesse Hitlert, s amennyiben az mégis támadna, álljon ellen neki. Ez lényeges, mert a mi akciónk Franciaországtól függ. Amennyiben Franciaország nem tesz semmit, mi sem mozdulhatunk.”

Dalton információjára Nečas a következő felvilágosítást adta: Daladier mozgósítani akart, de Bonnet politikáját négy más miniszter is támogatta, akik Daladier-t meg akarták buktatni. Lebrun köztársasági elnök végül mindkét politikus távozása ellen lépett fel. Blum és a szocialisták a „kemény” politika híveit támogatták. (Itt Nečas szavai közé Dalton közbeszúrta saját észrevételét: „Más információk nyomán kétlem, hogy ez teljesen igaz lenne.”) A beszélgetés e feljegyzés szerint azzal ért véget, hogy Dalton elismerését fejezte ki a cseheknek bátorságukért.

Másnapra, szeptember 19-re összehívták a pártválasztmány ülést, ahol a vezetőség három tagja számolt be a Chamberlainnal – erre visszatérünk – ő a Nečasszal való tárgyalásról és ketten arról, hogy mit tapasztaltak Párizsban (az utóbbiak Jean Longuet temetése alkalmából voltak Párizsban). A Párizsban jártak tájékoztatója így hangzott: minden párt, politikai csoport véleménye megoszlik a háború és a népszavazás kérdésében, kivéve a kommunista pártot, „amely kész a háborúra”. Az információ néhány lényeges ponton helyesbítette Nečas előző napi tömör összefoglalóját. Eszerint a szocialista párt vezetőségében „komoly véleményeltérés volt, de Blumnak sikerült az egységet megteremtenie. Kérdéses volt, hogy Blum 100%-ig kész volt-e a Csehszlovákiáért való harcra”. Blum oldalán egyébként F. Adlert, De Brouckère-t és egy másik belga szocialistát is láttak.

Párizsból nézve a helyzetet, eléggé aggasztó volt. Chamberlain péntek este érkezett vissza Berlinből, s másnapig nem adott magáról életjelet, a francia követ hiába kereste fel Halifax külügyminisztert. Blum szerint a francia kormány kezdetben harcrakészebb volt, később az angol kormány magatartására vált engedékennyé. Blum angol munkáspárti politikusnak kijelentette: „ha a háború a csehek visszautasítása következtében megkezdődik, sem a francia parlament, sem a francia nép többsége nem támogatná, hogy Franciaország hadba lépjen”. Erre Lathan angol munkáspárti politikus rákérdezett Blumra: „Vajon nem köti-e önöket szerződés a csehekkel”, amire Blum egy vállrándítással azt válaszolta: „Igen, de . . .” s amire Lathan közölte, hogy a Munkáspárt változatlanul a blackpool-i konferencia határozatainak alapján áll, s azt várják, hogy a francia szocialisták is odahatnak, hogy megkeményítsék kormányuk ellenállását – erre Blum kijelentette: „ez a szándékuk” és nagyra értékeli az angol Munkáspárttal való kapcsolataikat.⁴³

Ha a francia kormány, sőt Blum álláspontja aggasztó is volt, az angol munkáspárti küldöttek Párizsból más hasznos értesüléseket is hoztak. Egyfelől megerősítették, hogy a szovjet kormány változatlanul kitart a Csehszlovákiának nyújtandó fegyveres segítség mellett (amit Chamberlain Londonban kódósítani igyekezett), másfelől a francia vezérkarban aláhúzták, hogy a fegyveres ellenállás valóban lehetséges lenne. Közölték továbbá, hogy a francia kommunisták erősen angolelленesek a londoni kormány magatartása miatt.

⁴³ LSE Dalton Diaries. (Blum szocialista, szakszervezeti pacifista ellenzékére nagy francia memoár- és feldolgozó irodalom jelent meg.)

A Párizsból visszatért munkáspártiak végül megállapították, hogy a francia munkásmozgalmon belül Blum befolyása az események hatására csökkent – a kommunisták javára, akik az elszántabb ellenállást hirdetik.⁴⁴

Dalton még ezen a napon felkereste Vansittart-t is a Külügyminisztériumban, aki közölte vele, hogy egyre nehezebb helyén maradnia, s csak azért marad, nehogy ellenfelei kerüljenek helyére.

S itt vissza kell térnünk a három munkáspárti vezetőnek (Citrine, Morrison, Dalton) Chamberlainnal és Halifax-szel történt szeptember 19-i megbeszélésére. E találkozó Chamberlain részletesen beszámolt Hitlerrel való tárgyalásáról, s olyan értékelést adott, hogy végül is sikerült neki Hitlert visszavonulásra bírnia. Mind Dalton, mind Citrine beszámolójából kiderült, hogy a munkáspárti vezetők nemcsak, hogy ellenkező véleményen voltak, hanem ennek hangot is adtak. Az ellentétek így megint világosan megmutakoztak, a munkáspártiak az engedmények helyett a még folyó tárgyalásokat illetően „keményebb” ellenállást követeltek meg a miniszterelnöktől.⁴⁵

A cseh válság tovább mélyült. A Munkáspárt vezetői találkozót kértek Chamberlaintől, aki fizikai állapotára való hivatkozással szeptember 21-én ezelől kitért. Halifax pedig, mikor végül fogadta őket, közölte, hogy csak félórát tud szakítani számukra. Dalton ekkor nyomban kijelentette, hogy az kevés lesz, s delegáció másik tagja, W. Citrine hangsúlyozta: „Ki kell fejeznünk szegyenérzetünket és felháborodásunkat azért, ami történik, s az angol kormánynak ebben játszott szerepéért.”

A delegáció tagjai különféle kérdéseket tettek fel Halifax külügyminiszternek, amire ő így válaszolt: Anglia nem vállalt semmiféle kötelezettséget Csehszlovákia mellett Németország ellen, avagy Kína mellett Japán ellen. Franciaországnak voltak kötelezettségei, de nekik nem. Ami pedig a Szovjetuniót illeti, a moszkvai angol követség információja szerint a Vörös Hadsereg nem ütőképes, a hadsereg gyenge, csak a légiereő harcképes. Erre Dalton megkérdezte Halifax-et, hogy a moszkvai követ megkereste-e a szovjet kormányt. Halifax kitérőleg válaszolt, hogy nem tudja. Dalton nem tágított, újra rákérdezett: „Nem gondolja-e, hogy szükséges lenne ilyen instrukciót adni neki?” Erre Halifax nemmel válaszolt. Dalton pedig így reagált erre: „Levonjuk majd saját következtetéseinket arról, hogy milyen rátermettséggel irányították az angol diplomáciát ezekben a sötét napokban” – Halifax-et aziránt is meginterpellálták, hogy London gyakorolt-e nyomást Párizsra a visszavonulás érdekében, amire Halifax kitérően válaszolt. Dalton azzal zárta a rövid informáló beszélgetést, hogy „szégyellik, hogy angolok”.⁴⁶

Ebben a légkörben született a munkáspárti, illetve baloldali értelmiségi körökben tisztelt Tawney professzor cikke – amely a befolyásos Manchester Guardianben jelent meg szeptember 22-én. Tawney így írt: „Arra szólítanak fel, hogy fogadjunk el minden megállapodást, amit csak a kabinet előterjeszt, mert ellenkező esetben Hitler úr repülői minden előzetes figyelmeztetés nélkül bombázní fognak bennünket . . . Minden épelméjű ember fél a háborútól” – de ha a továbbiakban is meghátrálnak minden erőszakos lépés előtt, „akkor Nagy Britannia és Franciaország jobban tenné, ha már előre is bejelentnék,

⁴⁴ *Lord Citrine: Men and Work . . .* 361–366. A munkáspártiak ilyen erőfeszítéséről Macmillan is elismerően szolt később (*Macmillan: Winds of Change*, 557).

⁴⁵ LSE Dalton Diaries.

⁴⁶ Uo.

hogy a jövőben elfogadják a diktátoroknak bármilyen követelését és akkor az európai civilizáció becsukhatja a boltját néhány évszázadra . . . Az a politika, hogy minket egyenek meg utoljára, ami jelenlegi politikánkat meghatározza, érthető, de hiábavaló: Így is, úgy is megesznek majd, s nem kérdeznek majd meg az időpontról, hogy mikor kerül sor a ceremóniára.”

Tawney cikke az általános munkáspárti hangulatot kitűnően tükrözte. A Munkáspárt teljes lendülettel követelte a fasiszta diktátorok követeléseinek visszautasítását, vagyis az antimünchenista politikát. Az angol kormány és az angol Munkáspárt azonban változatlanul ellentétes irányban kereste a kibontakozást. Jellegzetes módon másnap, szeptember 22-én Chamberlain a Rajnához utazott, hogy Hitlerrel találkozzék,⁴⁷ s ugyanaznap öttagú munkáspárti delegáció (köztük Citrine, Dalton és Gillies, a Munkáspárt nemzetközi titkára) újabb tájékozódás végett Párizsban utazott. A párizsi megbeszélésekről Dalton naplófeljegyzést készített. Mindjárt aznap találkoztak a francia szocialista párt vezetőivel (a tárgyaláson közülük Blum, Auriol, Dormoy, P. Faure, Grumbach és Zyromski vett részt, tehát a különböző áramlatok csakúgy, mint a nemzetközi ügyekben felelős, járatos vezetők), de a megbeszélésen ott volt F. Adler és De Brouckère, valamint a cseh Winter is. Először az angolok számoltak be saját tevékenységükről: hogyan sürgették a parlament összehívását, a parlamentben milyen interpellációkat intéztek, s Attlee Greenwood társaságában (az utóbbi ekkor helyettese) többször felkereste a miniszterelnököt, hogy hatni próbáljanak rá. Ami pedig a jövőt illeti, a következő napokra a Munkáspárt gyűléseket hívott össze, tüntetéseket szervezett. Mindehhez Dalton hozzáfűzte: e határozatokat a Munkáspárt vezetősége egységesen hozta, s a pártvezetőségben, illetve a választmányban nem mutatkozott semmiféle számottevő ellenzéki kisebbség, amely e politikát megkérdőjelezné. S ezek után tették fel a kérdést, hogy mit szándékoznak tenni és mit tettek eddig a franciák.

Dalton naplója ehelyütt így folytatódik: „Blum kijelenti, hogy a parlament összehívását itt is felvetették, de a kommunisták a kezdeményezést e téren oly módon tették, hogy ez őt meglepte. Ő kétszer is beszélt Duclos-val és figyelmeztette a veszélyre.⁴⁸ A parlamenti vita ugyanis inkább meggyengítené és nem erősítené a kormánnyt, ugyanis a parlamentben Flandin és Caillaux csoportosulása erősödnék meg.” Hozzáfűzte, hogy a kormányválság most nagyon súlyos lehet. Továbbá megjegyezte, hogy az utóbbi hónap során a csehszlovák válságban a döntés Párizsból átkerült Londonba. És ezután Blum kijelentette „most véget kell, hogy vessünk azoknak a gyalázatos kísérleteknek, hogy e kormányok a felelősséget egymásra áthárítsák”.⁴⁹ Blum ezt követően visszatekintett a néhány nappal korább megkezdődött folyamatra. Megállapította, hogy szeptember 15-én Daladier még hajlott arra, hogy „keményebb” magatartást tanúsítson, de ezt követte a Chamberlain-Hitler találkozó Berchtesgadenben, amiről nem értesítették és egy napos várakozás után Londonban kész helyzet elé állították. Ezért nem csupán francia „sérelem” jelzett, hanem azt is, hogy világosabb, határozottabb magatartást is várnak Londontól.

⁴⁷ A találkozó izgalmas részéről magyar nyelven vö. *I. M. Majszkij: Egy szovjet diplomata . . .* 301.

⁴⁸ Vö. Duclos önéletrajzával. *Jacques Duclos: Harcaim, emlékeim*, Bp. 1974, 314–319.

⁴⁹ LSE Dalton Diaries, id. forrás.

Blum beszámolt arról is, hogy előző nap, szeptember 21-én Churchill is felkereste és több mint pesszimista nyilatkozatot tett az angol kormányról kijelentvén: „Az angol kormány nyilatkozata csak azt jelenti, hogy csak akkor kapcsolódunk harcba, amikor a háború már elveszett.” A megbeszélésen egyébként Dalton feljegyzése szerint még külön bizalmas Dalton-Blum eszmecsere is sor került, amikor mintegy egyeztettek visszaigazoltak különféle információkat. Dalton beszámolt arról, hogy mit mondott Chamberlain Attleennek a franciák gyengeségéről, továbbá Bonnet kijelentéséről, hogy a Szovjetunió sem kész kötelezettségei teljesítésére. Erre Blum nyomban helyesbített és kijelentette: „Bonnet teljesen elveszítette a fejét.”⁵⁰

Az angolok ezután a francia légierő helyzetéről igyekeztek tájékozódni. Blum szerint Daladier még két héttel korábban kijelentette, hogy a francia és angol légierő együttesen nem gyengébb a németnél, az olasz pedig gyengébb az orosznál. De más becslések is közkézen forognak, s az angolok elmondták, hogy Chamberlain mennyire gyengének tekinti a francia légierőt.

A délutáni tárgyalás közben Blum hirtelen közölte, hogy üzenetet kapott, miszerint Daladier jegyzéket küldött Londonba, hogy amennyiben német csapatok vonulnak Csehszlovákia területére, azt háborús oknak tekinti. Ezt követően Blum a tárgyalóktól elbúcsúzott, hogy a Populaire szerkesztőségébe menjen, s megírja a másnapi vezércikket. Dalton – a naplója szerint – még fülébe súgta „bátorság”, amit Blum örömmel fogadott. Dalton aznapi végleges személyes benyomásait így összegezte: „az a véleményem, hogy az utóbbi napokban bizonyos megkeményedés tapasztalható a francia szocialista pártban, s az egységőrekvések is felerősödtek.”⁵¹

Ugyanezen a napon Citrine és a delegáció egyik tagja a CGT vezetőivel tárgyalt – ahol hasonló impressziókat szereztek, a tárgyalás eredményes volt, s szintén azt észre vételezték, hogy a CGT egysége is megszilárdult.⁵²

Másnap Dalton Phipps párizsi angol követtel tárgyalt, s a követ sokkal inkább vele, mint külügyminiszterével és a kormány elnökével értett egyet. Phipps szerint ugyanis a háború elkerülhetetlen, de semmi jóra nem számított. Szerinte a háború első menetében a rossz felkészülés miatt a franciák és angolok veszíteni fognak, a mérleg csak később áll majd helyre. Hozzáfűzte, hogy 1933–1936 között kellő energikus fellépés esetén még megfékezhetnék volna Hitlert, de most, 1938 őszén már késő. Végül ő ismertette Daltonnal Herriot kijelentését, aki szerint a Vörös Hadseregben végrehajtott „tisztogatás” nem bénította meg úgy a Vörös Hadsereget, mint ahogy ezt egyesek hiszik – s itt Herriot a francia nagy forradalom példáira is hivatkozott, ahol hasonló mozzanatok bekövetkeztek, de ezek sem vezettek teljes tehetetlenségre.

Szeptember 23-án még a következő mozzanatok történtek. Az ismert angol politikai és katonai szakértő Liddel Hart telefonon felhívta Daltont és jelezte, hogy Berlinben katonai mozgósítást észlel. Dalton erről értesíti Morrisont, Greenwood főtitkár-helyettes pedig Halifax-et keresi fel, aki kijelenti, hogy az adott pillanatban 51–49 a háború javára és hogy a Genfben szeptember 7. óta bekövetkezett szakítás után az angol

⁵⁰ LSE Dalton Diaries.

⁵¹ LSE Dalton Diaries.

⁵² A munkáspárti küldöttek Párizsban a Star szept. 22-i sz. szerint P. Reynaud igazságügy-miniszterrel is tárgyaltak.

követ végre megkereste Litvinovot és tárgyalásba bocsátkozott vele (vagyis bekövetkezett az, amire a Munkáspárt oly erőteljesen hosszabb ideje szorította a Chamberlain-kormányt – de ez a lépés Halifax és Chamberlain részéről csak „tárgyalás” volt – s nem a tényleges politikai irányvonal módosítása), továbbá közölte, hogy Csehszlovákia mozgósított.⁵³

Szeptember 23-án Dalton és a munkáspárti küldöttség már visszatért Londonba. Míg Greenwood Halifax-tól szerzett értesüléseket és neki tolmácsolta a Munkáspárt álláspontját, Dalton szeptember 24-én újra Vansittart-t kereste fel. Vansittart közölte vele, hogy a Külügyminisztérium fiataljai körében nagy a felháborodás a godesbergi megállapodás miatt, (amelynek értelmében Prága tudta nélkül átengedték Németországnak a Szudéta-vidéket) s arra panaszkodott, hogy Chamberlain az olyan tanácsadókra hallgat, mint H. Wilson és N. Henderson – akik tökéletesen rossz, hamis politikát diktálnak az országnak.⁵⁴

Aznap este Dalton Jan Masarykot, Csehszlovákia londoni követét kereste fel. Masaryk elmondta, hogy Beneš az angol-francia nyomásra, s szintén Chamberlain tanácsadóira panaszkodik.

Szeptember 25-e az ingadozások jegyében telt el. A nap délelőtti óráiban Dalton még úgy vélte, béke lesz a csehszlovákok visszavonulásának árán. Később mégis úgy vélekedett, hogy a csehek mégsem engedhetnek. Ekkor újra felkereste Masarykot, s arról érdeklődött, nem kínált-e az angol és francia kormány több támogatást – de Masaryk pesszimista és kijózanító maradt. Aznap este még feltelefonálta Attlee-t is, akivel másnap délelőttre tűzte ki megbeszélését.

Kora reggel azután Dalton találkozott Attleével, akinek átadott egy jegyzéket, hogy azt nyújtsa át Chamberlain-nek, amikor délelőtt még találkozik vele az angol-francia miniszteri tárgyalás szünetében. Attlee habozott e döntésnél, de Greenwood szintén az erőteljes fellépést pártolta, s a jegyzéket ezt követően átnyújtották.

Aznap, szeptember 26-án délutánra összehívták a Munkáspárt szélesebb pártválasztmányát, ahol határozatot fogadtak el, hogy a párt nyílt üzenetet intéz a német néphez. A tervezetet azután Dalton és Noel Baker elvitte a londoni francia követségre, hogy a követség útján a Radio Luxemburg még aznap este a német adásban sugározhassa. A pártvezetőség politikáját egyébként a pártválasztmány, illetve a parlamenti bizottság ülésén, néhány pacifista ellenzavazatot (köztük Lansburyét) nem számítva, megerősítették.

Ugyanitt határozatot hoztak, hogy a parlament külpolitikai vitájában Dalton, Greenwood és Morrison mondjon beszédet, továbbá a Daily Herald vonalvezetését is megvitatták, s bírálták, hogy túlságosan megértő a németek iránt, s keményebb hangvételű követeltek meg a laptól.⁵⁵

Ami a pacifista kisebbség (valójában ténylegesen törpe minoritás) véleményét illeti, azt jól tükrözi az a levél, amelyet szeptember 26-án, a válság forrponjtján Lansbury küldött el Benešnek. A levél így szólt: „Kedves Dr. Beneš. A világ békéje most azon dőlhet el, hogy vállal-e további áldozatokat, utat enged-e további követeléseknek, amelyek mögött fegyveres erőszak fenyegetése áll.” A továbbiakban Lansbury Krisztus

⁵³ LSE Dalton Diaries.

⁵⁴ LSE Dalton Diaries.

⁵⁵ LSE Dalton Diaries.

példájára hivatkozott, idézte a bibliát („aki téged arcul vág...”), hogy azután így folytassa: „Az általános háború a lehetséges rosszak közül a legrosszabb”, s ebből olyan következtetést vont le, hogy a német feltételek elfogadása lenne a legnagyobb államférfiúi tett, s megkötelte volna, hogy Beneš államférfiként „legyen barátságos az agresszorokhoz, mert ez lenne a krisztusi út”.⁵⁶

Ez a pacifista felfogás⁵⁷ azonban – mint jeleztük – a Munkáspárt köreiben már nem talált s nem találhatott visszhangra, s a Munkáspárt változatlanul antifasiszta szellemben, a keményebb kitartásra próbálta szorítani az angol kormányt.

Október elején a válság újabb bonyodalmakhoz vezetett. Október 2-án Dalton Masaryk révén meglehetősen bonyolult ellentétekről, összeszövődésekről kapott hírt. N. Henderson berlini angol követ figyelmeztette eszerint Chamberlaint, hogy Masaryk a konzervatív antifasiszta ellenzékkel „szűrte össze a levét” a kormány ellen. A hírekről értesülve Masaryk felkereste Halifaxet, de Halifaxtól nem kapott választ. Ekkor Vansittart utódához, Cadogan külügyminiszterhelyetteshez fordult, aki csak annyit üzent vissza „baráti tanácsként, legyen óvatos”.⁵⁸

E müncheni napok azonban új jellegű ellentéteket támasztottak, s az angol kormány helyzete valóban bizonytalanabbá vált, mint korábban hitte. Ekkor ugyanis összeült a parlament és október 3-án megkezdődött a külpolitikai vita, amelynek középpontjában természetesen a müncheni egyezmény értékelése állott. Ekkor a Munkáspárt véleményét elsőként H. Dalton foglalta össze. Dalton gondolatmenete a következő volt: Elsőként a Mein Kampfra hivatkozva bizonyította, hogy Hitler európai és világhegemóniára törekszik. Mindjárt hozzátette, hogy a jelen időszakban persze számára az a legkedvezőbb, ha Nagy Britanniát semlegesíteni tudja – amíg nem kerül még kedvezőbb politikai és stratégiai helyzetbe. A továbbiakban rámutatott a kormány súlyos politikai tévedésére, ha elhiszik, hogy ez volt Hitler utolsó területi követelése. Hiszen gyakorlatilag máris Közép-Kelet-Európa ura, rátette kezét a román olajra és a magyar búzára. „Attól félek – hangsúlyozta –, hogy nem kell sokáig várnunk és Hitler úr először a szomszéd országoknak diktál majd, azután Európának, majd a Brit Birodalomnak és végül az egész világnak.”⁵⁹

Dalton a továbbiakban kitért a Runciman misszió szerepére, a nyugati kormányok Prágára gyakorolt nyomására – elítélő értelemben. Majd hozzányúlt e kor angol külpolitikájának egyik neuralgikus pontjához: az angol-szovjet kapcsolatokhoz, illetőleg e

⁵⁶ LSE Lansbury Collection. 16. köt. Lansbury politikájához tartozik, s természetesen magyar szempontból nem érdektelen, hogy a levél elküldése előtt Lansbury Budapesten járt, s Horthy is fogadta, aki ezúttal pontosan azt mondta, amit a hiszékeny, krisztusi ábrándjai miatt eltévedt Lansbury hallani akart. Minderről Lansbury ekkor, szeptember legelején nyílt memorandumot írt és terjesztett, amelyben Horthy békeszándékait hangsúlyozta s eléggé szerencsétlenül visszhangozta Horthy érveit, hogy reméli, Nagy Britannia nem lép háborúba francia nyomásra az igazságtalan békeszerződések területi rendezéseinek védelmére (uo.).

⁵⁷ A nagy külpolitikai vita előtt, a parlament őszi ülészakájának megnyitásának napján, szeptember 28-án Lansbury és Maxton már kedvezően nyilatkozott az angol kormány „békeeredményeiről” (P. D. 339. köt. 27–28), de elszigetelődtek.

⁵⁸ LSE Dalton Diaries. Cadogan ugyanakkor naplójában október 1-én megrökönyödéssel és felháborodással jegyezte fel, hogy Hitler valósággal hipnotizálta Chamberlaint, s ez utóbbi Halifax-et. *The Earl of Birkenhead: The Life of Lord Halifax*. London. 1965, 399.

⁵⁹ Parliamentary Debates, Commons, 1938 339. köt. 140.

kapcsolatoknak nem-létéhez. Felvetette, hogy miként történhetett, hogy e sorsdöntő napokban a jelek szerint szeptember 8. és szeptember 23-a között a brit külügy-minisztérium és a londoni szovjet követség között „nem volt semmiféle kapcsolat”, s mindjárt azzal folytatta: miként maradhatott ki a Szovjetunió a müncheni tárgyalásokból. Hiszen mégiscsak furcsa, hogy bár Csehszlovákia területén valóban három millió német élt, ezzel szemben viszont 10 millió szláv – akiknek sorsával a jelek szerint nem törődtek. Majd igen élesen így fogalmazott: „Az országban nyilvánvalóan vannak olyanok, akik érdemesnek és jó üzletnek tartják a Szovjetunió kiszorítását Európából, annak érdekében, hogy Németország kedvében járjanak. Részemről az ilyen kísérletet egy őrült külpolitikájának tartanám . . . Végül is a Szovjetunió nem fenyeget minket, míg Németország nagyon komor fenyegetés, s amennyiben félelmünk beigazolódnik, s ha a háború minden ellenkező erőfeszítés ellenére bekövetkezik, akkor vajon nem lenne-e előnyös, hogy a Vörös Hadsereg a mi oldalunkon harcolna, ahelyett, hogy semleges lenne?”⁶⁰

Beszédének befejező részében erre a gondolatra Dalton még egy ízben visszatért, talán még erőteljesebben fogalmazva kijelentette: a konzervatívok között vannak olyanok, akik inkább elveszejtenék Angliát, semmint hogy elfogadják a Szovjetunió szövetségét.⁶¹ A stratégiai vereség már amúgyis bekövetkezett – s befejezőként e helyzet felismerésére idézte Tawney komor jóslatot tartalmazó állásfoglalását.

Dalton szavai után a kormány részéről Sir S. Hoare belügyminiszter emelkedett szólásra, s rövid válaszában egyetlen gondolata az volt, hogy Chamberlain és a kormány megmentette a békét – vagyis olyan következtetést igyekezett levonni a parlamenttel és a közvéleménnyel, hogy az ellenzék lenne az, amely háborúba vinné az országot.

E hamis, szándékosan torz beállításra a másnap folytatódó vitában Morrison válaszolt. Hangsúlyozta, nem a Munkáspárt az, amely háborút akar, ők még a fasiszta államokkal is elfogadnák a „békés együttélést” – ha ez egyáltalán lehetséges lenne. De nyilvánvalóan nem lehetséges. Majd rámutatott, míg a konzervatívok köréből egyesek a munkáspártiakat vádolják, hogy ideológiai háborút folytatnak a fasiszta hatalmak ellen, ugyanezek nyilvánvalóan ideológiai megfontolásból kiszorítanák a Szovjetuniót a nemzetközi politikai életből, mert nem tetszik nekik ezen ország politikai és gazdasági rendszere, noha a Szovjetunió nyilvánvalóan békepolitikát folytat és a Népszövetség megerősítésének híve. Morrison ugyanekkor rendkívül élesen vádolta Chamberlaint, hogy németországi tárgyalásain megijedt Hitler fenyegetéseitől, s ennek következtében áldozta fel Csehszlovákiát.⁶²

A külpolitikai vita még harmadnap, október 5-én is folytatódott. Greenwood megismételte a Dalton és Morrison által már elmondottakat, újra aláhúzva, hogy mennyire megbocsáthatatlan rossz külpolitikai vonalvezetésre utal, hogy a müncheni tárgyalásokból kihagyták a Szovjetuniót. Greenwood már visszatért a kormány tagjainak a parlamenti vitában elhangzott felszólalásaira – s megjegyezte, hogy ezek valamennyien hallgattak erről a lényeges pontról, hogy e mulasztás miatt következett be.⁶³

⁶⁰Parliamentary Debates. Commons. 339. köt. 142.

⁶¹I. m. 144.

⁶²Parliamentary Debates, Commons, 339. köt. 173–174.

⁶³I. m. 356–359.

Az október 6-i vitában felszólalt Cripps és Noel Baker, majd Ellen Wilkinson. Wilkinson megint azt taglalta, hogy amennyiben sikerült volna létrehozni Nagy Britannia, Franciaország és a Szovjetunió szövetségét, akkor Hitler visszariadt volna az agresszív politikai célkitűzések erőltetésétől.⁶⁴

A munkáspárti vezetők gondolatmenete világos volt – s mai szemmel még meg-támadhatatlanabbnak tűnhet. Akkor a külpolitikai vita végén a felszólalásokra Chamberlain válaszolt, s jellegzetes módon újra csak a háború és béke kérdését állította a központba, így egyúttal újra Hoare-t megismételve azt sugallva, hogy a béke megőrzése kizárólag az angol kormány erőfeszítéseinek köszönhető – amit az ellenzék merevsége veszélyeztet. Így a kormány és a Munkáspárt ellentéte München kapcsán nem változott, talán csak fokozódott.⁶⁵

A parlamenti külpolitikai vita teljes „kifutásának”, pontosabban a munkáspárti vezetők felszólalásainak ismertetésével a kronológiai rendet bizonyos fokig megzavarjuk, mivel a parlamenti vita első napján, október 3-án még valami igen lényeges történt. Október 3-án ugyanis az ellenzék egyik ismert, befolyásos tagja, H. Macmillan felkereste Daltont és közölte vele, hogy a közeljövőre esedékes általános választásoknál a konzervatív párt vezetői úgy döntöttek, hogy törlik a listáról azokat, akik a kormány külpolitikája ellen szavaznak, avagy csak tartózkodnak a szavazástól. Macmillan egyúttal megkérdezte, a Munkáspárt mikor terjeszti a ház elé a maga külpolitikai összefoglalóját, s hozzátette, hogy W. Churchill (vagyis a konzervatív ellenzék vezetője) előzetesen szeretne ezzel megismerkedni, s még az ülés előtt Attlee-vel és Daltonnal találkozni.⁶⁶

Még aznap, október 3-án este Dalton Macmillan társaságában elment a konzervatív Brendan Bracken képviselő lakására, ahol Churchill és Eden is jelen volt. Mivel az utóbbiak elhatározták, hogy a külpolitikai vitában ők is fel akarnak szólni, tájékozódni kívántak a Munkáspárt elképzeléseiről. Általánosságban helyeselték a kollektív biztonság gondolatának aláhúzását. Így a tények, a körülmények kényszerítő hatására ekkor történt meg a Munkáspárt és a konzervatív ellenzék összefogása, pontosabban a hallgatólagos elismerésből és külön-külön egyúttaladásból ekkor lépett e két csoportosulás az aktív együttműködés új fázisába.

Mindezt, s ennek felismerését egyébként Dalton feljegyzései is kitűnően bizonyítják. Dalton szerint ezen a tárgyaláson a kollektív biztonság problémáinak meg-vitatásánál a konzervatívok beterveztettek egy olyan megszövegezést, amely így hangzott: „National Unity and Strength” (Nemzeti egység és erő), amire Dalton megjegyezte „ez nem a mi szóhasználatunk”. Churchill erre ezt válaszolta: „ez az a szóhasználat, amit valamennyiünknek meg kell tanulni”.

Az esti megbeszélésen újra felmerült a parlamenti szavazás problémája, s eszerint Churchill azt hangsúlyozta: nemcsak bátraknak kell lenniük, hanem győzteseknek is. Dalton egyébként saját személyes kommentárként megjegyezte: Churchill „sokkal rokon-

⁶⁴I. m. 500–510: 525–526.

⁶⁵I. m. 545. – Megjegyzendő, furcsa jelenség volt, de e külpolitikai vitában néhány – teljesen elszigetelt – munkáspárti politikus is, doktriner pacifista meggyőződésük alapján a müncheni „békés megoldás” támogatójaként szólalt fel (*G. Lansbury és J. Maxton*: i. m. 90–94, 193–197). Maxton szavait Chamberlain a maga válaszában dicsérően fel is idézte.

⁶⁶LSE Dalton Diaries.

szenvesebb, mint Eden és a többi elkenő. Ő tényleg kemény és a mi nyelvünket beszéli”.⁶⁷

Ezen a megbeszélésen arról is szó esett, hogy a konzervatív pártvezetőség és retorziója mintegy 20–30 konzervatív képviselőt érinthet, s felvetették hajlandó-e a Munkáspárt ezeket a választáson támogatni. Dalton válasza így hangzott: előre most nehéz lenne határozott ígéretet tenni, de ha a dolgok így haladnak, akkor e támogatásról tényleg beszélhetnek később.

Ez a perspektíva merőben új jelenség volt. Az angol politikai tradíciók eddig csak olyan esetekről tudtak, amikor liberálisok, vagy konzervatívok támogattak munkáspárti jelölteket. Ez volt az első eset, amikor ellenkező fordulat történt, s méghozzá pont Churchill volt az, aki a Munkáspárt segítségét kérte! S a helyzet groteszk ironiája, a Munkáspártban éppen a baloldali szellemi feje, a néhány évvel korábban a pártból kizárt, a balfelé, a kommunisták irányába is kaput nyitni akaró S. Cripps⁶⁸ volt az, aki október elején már kidolgozott programot terjesztett a Munkáspárt vezetőség elé, hogy a Chamberlain ellenes konzervatív ellenzékkel szorosabb szövetséget kössenek, s ennek a szövetségnek melyek legyenek a lényegi pontjai, feltételei. Cripps három ilyen lényegi feltételt nevezett meg. Ezek:

1. A demokratikus szabadságjogok védelme

2. A kollektív biztonság szavatolása

3. A gazdasági élet állami ellenőrzése. Cripps jelezte Daltonnak, hogy a szocialista követelések megvalósításától ezúttal ő is elállna, hogy a konzervatív ellenzékkel ténylegesen szót érthessenek.

A Cripps-Dalton megbeszélés második felében Dalton ismertette azt a bizalmas megbeszélést, amire október 3-án Bracken házában került sor. Cripps megjegyezte, hogy szerinte hat aláírással (a Munkáspárttól Attlee, Morrison és Dalton – a konzervatív ellenzékben Churchill, Eden és talán Amery) közös felhívást kellene kibocsátani – aminek nagy hatása lenne. Dalton megkérdezte, arra gondol-e, hogy az indítványt egyszerűen a pártvezetőség jóváhagyása nélkül adják ki. Amire Cripps válasza: nem szükséges, a pártvezetőséget szerinte meg lehet nyerni ennek az ügynek. Egyébként úgy vélte, „új és kétségsbeejtő helyzettel állnak szemben. A Munkáspárt egyedül sohasem győzhet. A régi Népfrent-eszmét halottnak itéli, de ez az új megoldás sokkal nagyobb lehetőségeket ígér.” „Cripps azt sürgette, hogy a tárgyalásokat még a hét végén kezdjék meg. Az újabb sürgetésre Dalton megint némiként kitérően válaszolt. Egyfelől azt vetette fel, nem lehet tudni, hogy a konzervatív ellenzékben ki is csatlakoznék hozzájuk, másfelől azt hangsúlyozta, hogy a szakszervezeteket is meg kell hallgatni, mert „nélkülük semmiként sem léphetnének”. Cripps újra bizakodóan nyilatkozott arról, hogy a szakszervezeteket is meg lehetne győzni. Dalton ezt elismerte, megállapította, hogy mindent friss szemmel újra meg kell vizsgálni, s végül is szerinte is meg lehet kísérelni a szűkkörű értekezlet megrendezését.”⁶⁹

⁶⁷ LSE Dalton Diaries.

⁶⁸ Cripps e törekvéseire, a Kommunista Párt, a Független Munkáspárt és a Cripps-Bevan vezette Szocialista Liga közös fellépésére magyarul lásd *Jemnitz János*: Tom Mann (Bp., 1970), angolul *G. D. H. Cole*: History of the Labour Party from 1914, 347–358, valamint *M. Foot*: Aneurin Bevan . . . 278–288. *J. T. Murphy*: New Horizons. London. 1941.

⁶⁹ LSE Dalton Diaries . . . Id. forrás.

A Cripps-Dalton megbeszélésnek volt még egy, talán még bizalmasabb, s félig-meddig váratlan, teljesen intern mozzanata. Cripps felvetette Attlee alkalmatlanságát a Munkáspárt vezetői funkciójára. Cripps Morrisont javasolta Attlee helyére, s a helyzet annál ellentmondásosabb volt, mert ezt annak a Daltonnak mondta el, aki maga is hajlott erre a megoldásra. Senki sem vonta közben kétségbe Attlee jóindulatát, alkalmatlanságát abban látták, hogy nem elég támadóképes. Mint Cripps megjegyezte: bár az a beszéde, amit a parlamentben elmondott,⁷⁰ kétségtelenül „jó volt”, mégis Attlee úgy viselkedett, mint egy „megrémtült nyúl”. Dalton Crippsnek is nyíltan megmondta, hogy ő annak idején Morrisont javasolta pártvezérnek, de mikor Cripps visszakérdezett, hogy ezt a javaslatot most miért nem lehetne megvalósítani, Dalton nyomban leszögezte, erre a pillanat teljességgel alkalmatlan, s ő ezt magának Morrisonnak is megmondta – hiszen a tömegek szemében Attlee nem követett el semmiféle hibát, ha nem is tudja őket kellően lelkesíteni –, ez kevés ok a leváltásra.

A megbeszélésről és a Cripps-tervről ezek után Dalton beszámolt Attleének és Morrisonnak. Dalton szavai szerint Attlee meglehetősen „félénken” igent mondott a tervre, hozzátéve „Igen, azt hiszem, nagyon hasznos lehet”, s Morrison szintén támogatta az elgondolást. Ezután októberben felkereste Macmillant, s közölte, hogy Attlee, Morrison és ő kész tárgyalni a konzervatív ellenzékkel az együttműködésről. Ismét Dalton naplóját idézzük: Macmillan „nagyon megkönnyebbültnek látszott, de kijelentette, hogy csoportjukban most bizonyos nehézségek mutatkoznak, Eden és néhányan mások nagyon mérsékeltek és a mindenkivel való egység kialakítása mellett érvelnek, míg Winston és Duff Cooper⁷¹ Chamberlain fejét követelik”. Mindezek alapján Macmillan úgy vélte, jobb lenne várnia, amíg az ellenzék saját sorain belül megegyezik. Ezzel Dalton is egyetértett, de megjegyezte, hogy ami őt illeti, ő sokkal inkább rokonszenvezne Churchilllel, mint a mérsékeltekkel való egységfronttal, bár – mondta: „nem látom tisztán, miként tudunk Winstonnal egy közös programot kialakítani”.⁷²

Dalton és Macmillan az október 8-i bizalmas megbeszélés végén azzal vált egymástól, hogy a kölcsönös tisztázás után egy hét múlva folytatják újra tanácskozásukat. Az október elejei tárgyalásoknak háttérében persze ott állt egy szörnyű katasztrófa: szeptember 29–30-án megtörtént a müncheni kapituláció, ami teljes megrázkódtatást váltott ki, s mind a Cripps-Dalton, mind a Dalton-Macmillan találkozó már ennek másnapján jött létre, sőt azután, hogy a parlamentben elhangzott Attlee már érintett beszéde, lefolyt a nagy külpolitikai vita – amelyen azonban Chamberlain „békét hozó” külpolitikáját végül is 366–144 arányban jóváhagyták, s így a „kisebbségben” maradtak egyszerűen újjá kellett, hogy értékeljék, mit tudnak ténylegesen tenni a kormánypolitika ellen.

Mindenki rendkívül türelmetlen, izgatott volt. Dalton már október 10-én táviratot kapott Crippstől, aki az után érdeklődött, mire ment a konzervatív ellenzékkel. Másnap Dalton beszámolt Crippsnek a tárgyalásokról, s Cripps is belátta: az adott pillanatban nem juthatnak messzebb. Ezt Dalton kiegészítette azzal: annál kevésbé, mert az ő soraikban is akadnak ingadozók.⁷³

⁷⁰ Az okt. 3–5-i vita során elhangzott beszédére utal.

⁷¹ Duff Cooper akkor még haditengerészeti miniszter volt, a müncheni válság idején mondott le, a parlamentben elsőként bírálta nyíltan Chamberlaint.

⁷² LSE Dalton Diaries.

⁷³ LSE Dalton Diaries. A doktriner ellenzékre vö. *F. Brackway*: i. m. 349.

Október 11. más eseményeket is hozott. Majszkij is említést tesz arról, hogy az angol kormány egy tagja, Lord Wintherton nyilvános beszédben próbálta indokolni, miért kellett Nagy Britanniának és Franciaországnak belemennie a müncheni egyezménybe, s itt utalt arra, hogy a Szovjetunió sem kívánt eleget tenni kötelezettségeinek. Erre Majszkij még aznap tiltakozott Halifax külügyminiszternél, s egyúttal sajtónyilatkozatot is közzé tett, amelyben cáfolta az állítást, s Litvinov nyilatkozatára hivatkozott, amely tökéletesen világosan leszögezte, hogy a Szovjetunió igenis hajlandó megvédelmezni Csehszlovákiát. Majszkij könyvében megjegyzi „a munkáspártiak interpelláltak a parlamentben. Magát a miniszterelnököt kényszerítették válaszra. Chamberlain-nek pedig, bármennyire kellemetlen is volt számára, meg kellett cáfolnia Winthertont . . .”⁷⁴

Majszkij beszámolóját október 11-ről Dalton naplója alapján még néhány mozzanattal ki lehet egészíteni. Az utóbbiból ugyanis kiderül, hogy ezen a napon a londoni szovjet követségen Dalton felkereste Majszkijt, aki részletesen informálta Daltont a müncheni szerződés aláírásának előzményeiről, visszament egészen a kora szeptemberi napok eseménysorozatáig, s ennek alapján kiviláglott, hogy Bonnet milyen tudatosan vezette félre angol tárgyalópartnereit is a szovjet kormány szándékairól – amikor Bonnet a neki átadott szovjet jegyzékekből pontosan ismerhette az igazságot a szovjet kormány álláspontjáról s a kötelezettségek vállalásáról. Ami pedig az újonnan kialakult helyzetet illette, Dalton ezt jegyezte fel: „Majszkij azt mondta, hogy ami a szovjet kormányt illeti, azt hiszi, nem fog semmiféle drámai lépést tenni. Várni fog körülbelül egy hónapot és figyelni fogja a fejleményeket. A szovjet-francia egyezmény most már nem ér egy garast sem, de ezt valószínűleg jobb nem nyilvánosságra hozni, mivel ez csak mégjobban felbátorítaná Hitlert. A francia-szovjet egyezmény nem-kívánt gyermek volt Franciaországban.”⁷⁵

A beszélgetés a továbbiakban arról folyt, hogy vajon mit tesz majd ezután Hitler. Majszkij hangsúlyozta, hogy minden bizonnyal a Nyugat ellen fordul majd, mert az angol és francia politikusok sokkal jobban elveszítik az idegeiket.

Másnap, október 12-én Dalton újra Macmillannel találkozott, aki közölte vele, hogy a konzervatív ellenzék helyzete október 8. óta nem sokat változott. Dalton Macmillant idézte: „nagyot csalódott Edenben és nem tudja, hogy miben mesterkedik”. A parlamentben óvatos beszédet mondott, s sok követője van, akik nem akarnak gyorsabban haladni nála. Churchill külön vált, Cassandra-jóslatokat mond, de meglehetősen magányos s Duff Cooper az, aki megkísérli a konzervatív ellenzék összefogását.⁷⁶

Ennél az október 12-i beszélgetésnél megint meglevenedett valami a történeti múltból, hogy azonnal visszajára is forduljon. Macmillan vetette fel, hogy tulajdonképpen egy fordított 1931-re gondolt. Tudvalevő, hogy 1931-ben MacDonald és két miniszter-társa szakadt ki a Munkáspártból, most a fordított fordulat úgy vetődött fel, hogy Churchill, Macmillan s esetleg Eden lépett volna hasonló útra. Egy új „nemzeti kormány” megalakításának gondolata vetődött fel a munkáspártiakból, liberálisokból és a konzervatív ellenzékiekből – Chamberlain és külpolitikája ellen. Dalton higgadtan megjegyyezte, hogy ennek megvalósítása aligha képzelhető el néhány nap alatt, s a sikerhez az is kellene, hogy a konzervatív ellenzékiek ne csak tartózkodjanak a szavazásnál, hanem a kormány

⁷⁴ I. M. Majszkij: *Egy szovjet diplomata* . . . 312. Parliamentary Debates 341. köt. 479.

⁷⁵ LSE Dalton Diaries.

⁷⁶ Uo. Vö. *Duff Cooper: The Second World War*. 43–82.

ellen is merjenek szavazni. Ezzel Macmillan egyetértett és szűkebb hatos értekezlet összehívását javasolta (Attlee, Morrison, Dalton – Churchill, D. Cooper és Macmillan –, vagyis tényleg a későbbi háborús koalíció tagjai!) annak megbeszélésére, hogy milyen módon vezessék a támadást a kormány ellen. Macmillan négy ilyen területet jelölt meg:

1. Münchenre visszatekintve a múlt kérdései. Annak aláhúzása, hogy Hitler mindent elért, amit akart, a megjelölt biztosítékok viszont a cseheknek nem érnek semmit.

2. A követendő külpolitika.

3. A hadseregnek, s külön a légierőnek elmaradása, illetve ezért a kormány felelőssége.

4. A külkereskedelmi kapcsolatok visszaesése a kelet-európai országokkal. (Ezt Macmillan azért is napirendre kívánta tüzetni, hogy az ellenzék számára megnyerje a pénzvilág rokonszenvét is. Macmillan rendkívül gorombán és tömören jellemezte ekkor Chamberlaint. Mint politikust „teljesen lehetetlennek” nevezte, s így folytatta: „teljesen ostoba és ugyanakkor magabiztosan azt hiszi, hogy igaza volt. Tökéletesen félreismerte Hitlert és Mussolinit, valamint szándékaikat.”⁷⁷

Másnap, október 13-án Macmillan a következő kiegészítő levelet küldte Daltonnak: „Kedves Dalton, Tegnap beszéltem Winstonnal. Nagyon örülne, ha találkozhatna Önnel vagy bármelyik kollégájával a lakáson. Anthony Edennel is beszéltem ma reggel. Noha rokonszenvezik az ötlettel általában – jelenleg nem kíván részt venni ilyen megbeszélésen.” Macmillan ezután újra Duff Cooper bevonása mellett érvelt, s megint felvetette, hogy a megbeszélést esetleg el kell halasztani, „amíg a körülmények megváltoznak”. Addig is azonban hasznosnak vélné, ha néhányan beszélnének Churchilllel, mivel még a tájékozódás is gyümölcsöző lenne mindkét fél számára. A levél végén Macmillan még egyszer visszatért Eden magatartásának magyarázatára, megjegyezvén, hogy őt „nem keserítette el” Eden kitérése, szerinte pusztán arról van csak szó, hogy „nem akar bonyolult helyzetbe keveredni”.⁷⁸

Dalton egyhetes késéssel (az okra ő maga utalt a levélben) október 20-án ezt válaszolta: „Köszönöm levelét. Konzultáltam néhány barátommal mielőtt a választ megírtam, s következtetésem, hogy annak alapján, amit írt, jobb, ha a további megbeszéléseket elhalasztjuk addig, amikor a parlament majd összeül. Nem kétlem, hogy közeli vitát fogunk követelni a honvédelem, a külpolitika, a kereskedelem és a munkanélküliség kérdésében. A kormány konzervatív kritikussai, úgy vélem, aligha mulaszthatják el, hogy a vitában valamennyi kérdésben közös frontot alkossanak velünk . . . Egyetérték Önnel abban, hogy az események sokkal gyorsabban haladhatnak, mint azt néhány barátjuk gondolná.”⁷⁹

Dalton levelére Macmillan október 24-én csak ennyit írt válaszként: „Sok köszönet október 20-i leveléért. Úgy hiszem, a jelenlegi körülményeket illetően igaza van.”

A müncheni fázis ekkor végképp lezárult. A politikai utócsatározásokhoz tartozott viszont, hogy szinte a parlamenti szócsaták utójátékaként, a közvélemény felrázására, de egyúttal az esetleges választás előkészítésére a képviselők „kiszálltak” választási körzetekbe, ahol nagyobb beszédekkel fordultak választóikhoz. Dalton Leeds-ben október 15-én a beszédében a következőket mondta: „A nemzetet olyan megrázkódtatás érte az utóbbi néhány hétben, amelyre 1938 óta nem volt példa . . . A nemzeti kormány fennállásának

⁷⁷ LSE Dalton Diaries . . . id. forrás.

⁷⁸ LSE Dalton Miscellaneous III Box.

⁷⁹ Uo.

hetedik évében a szakadék szélére kerültünk, amire bűnös módon felkészületlenek voltunk.” Dalton kitért a katonai erőviszonyokra, az angol felkészülés elégtelenségére, majd megállapította: „1931-től az angol külpolitikát felháborítóan rosszul vezették, s napjainkban a demokráciára mindenütt óriási veszélyek leselkednek . . . Óriási erőfeszítésre van szükség, ha azt akarjuk, hogy e veszélyeket elhárítsák . . . Mr. Chamberlain a Brit Nemzetközösséget új és rettenetes veszélyeknek szolgáltatta ki. Bűnösen rosszul értékelte a külföldi diktátoroknak mind a személyét, mind a szándékait, valamint Európa gazdasági és stratégiai erővonalait.”⁸⁰

Két héttel később, október 29-én Dalton Durhamben ezt mondta: „amikor a jövő héten összeül a parlament, a kormányt elítélik majd azért a kudarcáért, hogy egyfelől biztosítsa Európában a békét, másfelől hathatós előkészületeket tegyen az ország védelmi felkészültségének előkészítésére. Mr. Chamberlain maga ismerte be, hogy az országot a szakadék szélére vezette, miután az egyik lehetőséget a másik után hagyta ki a kollektív védelem valóban hatékony rendszerének megszervezésében . . . Nem lehet benne bízni. Újra a szakadék szélére vezethet, s legközelebb már nem lesz egyetlen baráti szövetségünk sem.”⁸¹

Az októberi politikai csatározások természetesen ezúttal sem kizárólag a parlamentben, a gyűléseken, illetőleg a kulisszák mögötti bizalmas tárgyalásokon folytak, a sajtó szintén fontos fórum volt. A szeptemberi válságos napokban, amikor a kormány vezetői többször találkoztak a Munkáspárt küldötteivel, s külön megkérték őket a bizalmas tájékoztatások „zár alatt való tartására”, akkor ezekről a tárgyalásokról nem sok szivárgott ki. Október derekán, amikor a müncheni kapituláció befejezett tény lett, a parlament külpolitikai vitája lezárult, s közben a konzervatív ellenzékkel folytatott tárgyalások is bizonyos eredményt hoztak, H. Dalton volt az, aki a parlamenti szószék után a sajtóban is nyilvánosan „kipakolt”.

Cikkének elején Churchillnek az októberi parlamenti vitában elhangzott szavait idézte: Ha a tárgyalások eredménye Csehszlovákia „kiárúsítása” volt, akkor nem érti, mi volt a magyarázata az eddigi nemzetközi válságoknak, hiszen ezt a „kiárúsítást” akkor hamarabb is megtehették volna — s Dalton hangsúlyozta, ebben egyetért Churchill-lel.⁸² Miközben e cikkben a nyilvánosság előtt hangsúlyozottan Churchillre és Duff Cooperre hivatkozott (ami a bizalmas tárgyalások ismeretében felettebb érthető) Dalton újra rendkívül élesen összefoglalta mondanivalóját a kormány vétkesen rossz külpolitikájáról, de a nyilvánosság előtt először ismertette a kormánnyal folytatott bizalmas tárgyalásokat, hangsúlyozva, hogy ők a kormányt bátrabb politika folytatására buzdították, tiltakoztak Csehszlovákia feldarabolása és kiárúsítása ellen, s idézte a szeptember 21-i tárgyalásról saját keményen bántó kifakadását, amit Halifax-nek mondott, hogy „szégyellik, hogy angolok”. Dalton megismételte, hogy Chamberlaint tekintik felelősnek a kudarcért, mert egyfelől elszabotálta az angol-francia-szovjet szövetség kialakítását, másrészt mert soha nem volt hajlandó világosan kötelezettséget vállalni Csehszlovákia védelmére, vagy akár Franciaország megsegítésére és így nyitva hagyta az ajtót a hitleri agresszió számára.

Dalton e cikkében persze már nem elégedett meg a múlt reprodukálásával és a bűnös megjelölésével. De a „jelen” helyzet, s a várható fejlemények ezúttal tényleg

⁸⁰⁻⁸¹ LSE Miscelleneous. Box III.

⁸² H. Dalton: The Crisis in Retrospect. New Statesman and Nation, 1938. okt. 15.

mélyen a múltban gyökereztek. Végeredményben — hangsúlyozta — ugyanis Hitler és a fasiszta hatalmak megerősödtek, a nyugati demokráciák pedig meggyengültek. A helyzet így kedvezőtlenebbre fordult — s itt az ideje, hogy a követelményeket újra átgondolják.

A lapnak ugyanezen számában az akkoriban rendszeresen Párizsból tudósító A. Werth írt nagyobb összegező cikket München francia utóhatásáról, hogy Daladier és a kommunisták végképp szembe kerültek, a Hitler előtt behódoló, mintegy „prekollaboráns” sajtó és közvélemény ekkor a francia kommunistákat nevezte (mint Nagy Britanniában a clivedeniek a Munkáspártiakat) „háborúpártinak”, s a parlamenti vita során Daladier ekkor már a jobboldalra támaszkodott s a vitában a szocialisták is tartózkodtak a szavazástól. Vagyis München Párizsban nemcsak külpolitikai kapitulációt, hanem belpolitikai jobboldali földcsuszamlást is jelentett — amit az angol munkáspártiak keserűen vettek tudomásul.

S ha október 15-én a *New Statesman* szerkesztőségi kommentárja leszögezte: „Csehszlovákia megszűnt független államként létezni”, akkor a hónap végén, október 29-én már ennek bizonyítékait sorolhatta: a kommunista párt betiltását, a szakszervezetek gleischaltolását. Mindezt a lap egy további hírel egészíthette ki: mint ahogy várható volt, Hitler nem elégedett meg a Münchenben kicsikart sikerrel; máris tovább lépett, s a Memel-vidékre emelt igényt. Vagyis újból kiderült az egész Chamberlain-féle „megbékéltetési” politika teljes csődje.

A müncheni korszak azonban, ha októberben véget is ért, a csehszlovák kérdés mégsem került le a politikai harcok napirendjéről, hiszen mindenki átérezte, Hitler nem éri majd be a Szudéta-vidék bekebelezésével. Így azután s a várható fejleményeknek elébbemenve Attlee november 1-én már olyan interpellációt intézett a kormányhoz, hogy München után az angol kormány milyen intézkedéseket tett a Csehszlovák Köztársaság védelmében, s történt-e valami lényeges előrehaladás etéren az angol-francia-szovjet közös akció, garancia megteremtésére.⁸³

Attlee és a Munkáspárt vezetői persze tisztában voltak vele — hogy nem történt.⁸⁴ A kérdésekkel viszont nyomást kívántak gyakorolni a kormányra. Miként Attleének még ugyanebben a beszédében feltűnt még egy gondolat: hogy a kormány a gazdaság frontján készüljön fel a háborúra, illetve a gazdasági szankciók segítségével próbáljon nyomást gyakorolni a fasiszta hatalmakra.⁸⁵ Vagyis München után a Munkáspárt valóban inkább mint korábban, már a háború elkerülhetetlenségével számolt.⁸⁶ Ami Csehszlovákia sorsát

⁸³ Parliamentary Debates. Commons. 341. köt. 63–66.

⁸⁴ Chamberlain szavai ezt világosan érzékeltették, aki válaszában újra Hitler és Mussolini ígéreteire hivatkozott (uo. 79–80).

⁸⁵ Parliamentary Debates 341. köt. 69–71.

⁸⁶ A cseh válságra visszaemlékezve Attlee később megjegyezte, hogy ő maga is megfordult Prágában, Benešsel is tárgyalt, de Beneš túlságosan bízott személyes rátermettségében, diplomáciai ügyességében, s abban, hogy végül is minden nehézségből sikerül majd kiverekednie magát. Ugyanezen válsággal kapcsolatban Attlee visszamenőleg is elsősorban Chamberlaint hibáztatta a kellő segítség megtagadása miatt. Ugyanis nem kételkedett, hogy Litvinov valóban a kollektív biztonság és a Népszövetség megerősítésének alapján állt, s politikáját — mint Attlee megjegyezte — egy ideig nyilvánvalóan Sztálin is támogatta. Ez a politika azonban éppen annak következtében módosult, mert Londonnal és chamberlain-i politikával szemben jogos gyanakvás jelentkezett (*Francis Williams: A prime minister remembers...* 17). Attlee hangsúlyozta, hogy ő még Chamberlain berchtesgadeni útja előtt találkozott Chamberlainnal s előre figyelmeztette, ne tulajdonítson Hitler szavainak nagyobb

illette, a munkáspártiak e münchen utáni periódusban később is több kísérletet tettek arra, hogy a kormányra pressziót gyakoroljanak az ország megsegítésére. Így Attlee-n kívül még Dalton ugyanezen november 1-i vitában már egy ízben felvetette a határok garantálásának ügyét.⁸⁷ November 14-én Shinwell firtatta a parlamentben, hogy a cseh kormányt nem kényszerítették-e a müncheni egyezmények aláírására.⁸⁸ Noel Baker pedig ugyanezen a napon olyan interpellációs kérdést tett fel a kormánynak, hogy vajon meg vannak-e elégedve az új cseh-német határral, majd amikor erre Chamberlain igenlően válaszolt, Noel Baker megjegyezte, hogy az új határok még a nemzetiségi elveknek sem felelnek meg, hiszen számtalan olyan területet is Németországhoz csatoltak, ahol túlnyomóan cseh lakosság él.⁸⁹

November 9-én a „király beszédének”, vagyis az újabb kormánynyilatkozatnak parlamenti vitája során tulajdonképpen újabb nagyobb külpolitikai vita kezdődött. E vita során hangzott el egyebek között Lloyd George nagy beszéde is, amelynek során leszögezte: München bizonyára csak része volt egy hosszabb folyamatnak, de míg Chamberlain és munkatársai azt hiszik, hogy ez kedvező folyamatot indított el, szerintük csak veszélyekre számíthatnak. Ugyanebben a beszédben élesen a kormány szemére vetette ismét azt is, hogy tarthatatlan szempontok miatt a Szovjetuniót távol tartották a tárgyalásoktól – egyszerűen azért, mert „Hitler így akarta”.⁹⁰

A november 9-i vitában a Munkáspárt álláspontját ezúttal S. Cripps foglalta össze. Megjegyzendő, Cripps az ellenzék vezérszónokaként hamarabb kapott szót, mint Lloyd George. Cripps leszögezte, hogy a kormány politikája aláásta a Népszövetséget és megbocsáthatatlan módon negligálta az orosz szövetséget. Megállapította, hogy a kormány egy ideig a néptömegek előtt elleplezhette tényleges politikáját, „de az utóbbi néhány hét eseményei megrázólag ráébresztették őket a való helyzetre, s arra, hogy a kormány elárulta az európai demokráciákat”.

Cripps kitért arra, hogy a kormány ebben a helyzetben csupán egyetlen – már a szeptember-októberi vitákban is hangoztatott – érvet ismételt: azt, hogy a Munkáspárt politikája háborúra vezetne. Ez azonban az igazság eltorzítása. A valóságban Angliában mindenki békét akar, de a kérdés éppen az, hogy milyen eszközök biztosíthatják ténylegesen a békét. Hiszen az események éppen eléggé bebizonyították, hogy a Chamberlain-kormány „megbékéltetési” politikája nem elégítette ki Berlint és Rómát és nem vette elejét az újabb agresszióknak. Cripps ehelyütt külön kitért a spanyol tanulságokra is, majd azt firtatta, milyen konkrét segítséget kínál az angol kormány a japán agresszió ellen harcoló Kínának. S ugyancsak nem a tegnapi, müncheni vétkes hibákat, hanem a jelen feladatait elemezte, s a kormány magatartást hibáztatta, amikor az India vonatkozásában megmutatkozó bűnös nemtörődomség, nagy hatalmi nacionalizmus vészes következményeire figyelmeztetett.⁹¹ Cripps tehát a Chamberlain-kormányétól valóban minden tekintetben eltérő külpolitikát követelt meg, amelynek gerincében valóban a kollektív biztonság szavatolása állt.

jelentőséget. Ami viszont a müncheni tanulságokat illette, Attlee aláhúzta, München fordulópontot jelentett számukra, ezután ugyanis még világosabban, egyértelműbben számoltak a háború elkerülhetlenségével (i. m. 18).

⁸⁷ Uo. 79.

⁸⁸ I. m. 341. köt. 476.

⁸⁹ Uo.

⁹⁰ Parliamentary Debates, Commons, 341. köt. 169–179.

⁹¹ Parliamentary Debates, Commons 341. köt. 132–142.

S ezután november folyamán a már említett cseh témájú interpellációk mellett a munkáspárti képviselők több ízben felvetették Spanyolország sorsát is. Mindez kapcsolatban állt Chamberlain bejelentett római útjával – s így méginkább érthető volt, hogy a munkáspártiak egyfelől az olasz csapatok kivonására követeltek biztosítékokat, másfelől arra, hogy az angol kormány nem ismeri el a Franco-kormányt, s erre Rómában sem vállal semmiféle kötelezettséget. Ez ügyben Noel Baker és A. Henderson intézett november 16-án és 21-én interpellációt a kormányhoz.⁹² De a munkáspártiak nem kaptak feleletet, majd később, közvetlen a római út előtt, amikor egy hónappal később, december 14-én E. Wilkinson és E. Shinwell újra felvetette ugyanezt a kérdést, Chamberlain maga válaszol, negatív értelemben, jelezvén, hogy semmiféle előzetes kötelezettséget nem hajlandó vállalni.⁹³

A decemberi viták során újra felvetődött természetesen Csehszlovákia sorsa is. December 12-én Wedgwood Benn „kérdezett rá” az angol kormányra, hogy az angol garancia érvényes-e még Csehszlovákia új hatáira,⁹⁴ amire határozott igenlő választ kapott, de ebben a munkáspártiak nem bíztak, nem bízhattak.

Mindez hamarosan ki is derült, mivel a következő héten az új külpolitikai vita során, december 19-én a munkáspárti „árnyékkormány” designált külügyminisztere, H. Dalton leszögezte, hogy Münchenben Chamberlain véleményével szemben nyilvánvalóan Hitler és a fasiszta hatalmak értek el sikert. Azóta pedig Hitler már be is terjesztette új igényeit a Memel-vidékre, s nyilván sor kerül majd Danzigra és Csehszlovákia fennmaradt részére, majd Ukrajnára is. Mindezzel számolva, az új törekvéseket világosan látva Dalton azt követelte a miniszterelnöktől, hogy mondja le római útját, amennyiben pedig mégis oda utazna, adjon előre biztosítékot, hogy nem ismeri el a Franco-kormányt.⁹⁵

Az élehangú munkáspárti támadások azonban ismeretes módon nem tudták megváltoztatni a kormány külpolitikáját – de a támadások jól tükrözték, mennyire állandóak és élesek voltak a külpolitikai természetű ellentétek, s ezek végeredményben változatlanul így maradtak egész 1939 ősziéig, a háború kirobbanásáig. Természetesen itt nem szabad megfeledkezni arról, hogyha a Munkáspárt a kormány politikáját ezekben a hetekben, hónapokban nem is tudta megváltoztatni, fellépései mégis hatottak a közvéleményre és végeredményben nehezen felbecsülhető, de nyilvánvalóan igen jelentős része volt abban, hogy az angol közvéleményt mégsem érte végül is váratlanul a fasiszta hatalmakkal való háború vállalása.⁹⁶

⁹²I. m. 845, 1325.

⁹³I. m. 342. köt. 1962.

⁹⁴I. m. 342. köt. 1587.

⁹⁵Parliamentary Debates, Commons, 2503-2516.

⁹⁶Ami a november-decemberi munkáspárti sajtót illeti, a *New Statesman and Nation* reagálásai változatlanul egybecsengettek a parlamenti nyilatkozatokkal, a lap továbbra is hevesen bírálta a kormány politikáját. Így a november 5-i belső szerkesztőségi cikk újra leszögezte, hogy Chamberlain egész külpolitikai koncepciójának lényege, hogy változatlanul, mindennek ellenére megbízik Hitlerben, Hitler ígéreteiben, Hitler békeszándékaiban. Később, november 12-én arra figyelmeztetett, hogy Franco új általános támadása csak olasz katonai segítséggel indulhatott el. November 26-án pedig arról írtak, hogy Berlin és Róma láthatóan az angol-francia ellentétek elmélyítésén fáradozik, miközben Párizsban a megalkuvók behódoló befolyását kívánják növelni. A lap decemberi cikkei e törekvések jelenlétét méginkább megerősítették.